

4

ช้างเถื่อนที่หายไป: อีกแง่มุมของประวัติศาสตร์ ความเปลี่ยนแปลงในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต ทศวรรษ 2430 - 2450¹

Missing wild elephants: Another perspective on the
history of change in Thung Luang/ Thung Rangsit
during 2430s - 2450s B.E.

อาสา คำภา
ดร. นักวิจัยชำนาญการ, สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
Asa Kumpha
Researcher Professional Level, Ph.D.,
Thai Khadi Research Institute, Thammasat University.

ได้รับ 23 มิถุนายน 2568
แก้ไข 30 กรกฎาคม 2568
อนุมัติให้ตีพิมพ์ 22 สิงหาคม 2568

บทคัดย่อ

งานศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิตที่ผ่านมา โดยมากเน้นไปที่ความเปลี่ยนแปลงเชิงมหภาค ทว่า เรื่องราวของวัตถุในการศึกษาประเด็นปลีกย่อยเช่น “ช้างเถื่อน” หรือ ช้างป่า นั้นยังไม่มีกรกล่าวถึงอย่างชัดเจน ทั้งนี้ ช้างเถื่อนในทุ่งหลวงเกี่ยวข้องกับการคล้องช้างมาแต่อดีตจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 อย่างไรก็ตาม ผลจากการขุดคลองรังสิตในช่วงทศวรรษ 2430 เพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูกข้าว ส่งผลให้สัตว์ป่าบางชนิดถูกล่า จนสูญพันธุ์หากแต่ไม่ใช้ในกรณีของช้าง เนื่องจากสยามมีกฎหมายห้ามล่าช้างมาแต่อดีต การแก้ปัญหาช้างในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต ดำเนินการอยู่หลายวิธี หนึ่งในนั้น

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ช้างเถื่อนที่หายไป: ประวัติศาสตร์ว่าด้วยช้างบนความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต ทศวรรษ 2430 - 2450” รับทุนสนับสนุนจากกองทุนวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา ประจำปีงบประมาณ 2566

คือการต้อนช้าง (ปกโขลง) จากเขตเพาะปลูกบริเวณคลองรังสิตไปไว้ที่อื่น การหายไปของช้างเถื่อนในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต จึงเป็นผลจากนโยบายรัฐและความต้องการของบริษัทเอกชนผู้ขุดคลองและครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินในทุ่งรังสิตเป็นสำคัญ

คำสำคัญ: ช้างเถื่อน, ทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต, คลองรังสิต, บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม, ปกโขลง

Abstract

The historical studies for “Thung Luang” or “Thung Rangsit” in the past mostly focused on macro changes, the story of the object in the study of minor issues as “Chang Theun” or wild elephants have not been explicitly mentioned. Wild elephants in Thung Luang have only related to elephant capture since ancient times until the reign of King Chulalongkorn, Rama V. However, the result of the Rangsit Canal Project in the 1890s to reclaim the rice cultivation area caused to some wildlife in Thung Luang were hunted that effectuates to the extinction. This was an exception for wild elephants because the Government of Siam had a law prohibiting elephant hunting since the past. There are several methods to solve the problem of wild elephants in Thung Luang, one of which is to herd elephants (Pok Khlong) from the cultivation area around the Rangsit Canal to other places. The disappearance of wild elephants in Thung Luang or Thung Rangsit is therefore mainly a result of government policy and the desire of the private canalized companies that owned the land in Thung Rangsit.

Keywords: Chang Theun (wild elephants), Thung Luang/Thung Rangsit Rangsit Canal, Siam Canals, Land and Irrigation Company, Pok Khlong (herding elephants)

บทนำ: “ช้างเถื่อน” แห่งทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต:

ประเด็นปลีกย่อยกับการเติมเต็มการศึกษาประวัติศาสตร์เชิงพื้นที่

ช้างนับเป็นสัตว์สำคัญที่เสมือนเป็นภาพแทนของสยามมาแต่อดีต พระมหากษัตริย์กรุงสยามหลายพระองค์ถูกเรียกขานและเป็นที่รู้จักกันในนาม “พระเจ้าช้างเผือก” ซึ่งหมายถึงผู้ได้ครอบครองช้างสำคัญตามความเชื่อจักรพรรดิราช น่าสนใจว่าเรื่องช้างมักปรากฏในเอกสารต่างชาติอยู่เสมอ ในทางเศรษฐกิจช้างยังเป็นสินค้าส่งออกสำคัญในสมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงยุคต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งช้างตัวเป็นๆ ที่ถูกจับหรือถูกคล้องจากป่าและได้รับการฝึกเป็นอย่างดีเพื่อใช้งานสำหรับเป็นพาหนะขนส่งและใช้ในการสงคราม (จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, 2548)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ “ช้างเผือก” กลายเป็นสัญลักษณ์ของประเทศ รูปช้างเผือกปรากฏอยู่บนธงของราชอาณาจักรสยามจนถึง พ.ศ. 2459 ก่อนจะเป็นธงไตรรงค์ในเวลาต่อมา ราชสำนักสยามมักส่งช้างเป็นเครื่องบรรณาการในการเจริญสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ด้วยเช่นกัน ดังเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชสาส์นถึง อับราฮัม ลินคอล์น (Abraham Lincoln) ประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา ก็ทรงเสนอส่งช้างพลายช้างพังไปเพาะพันธุ์ในสหรัฐอเมริกาเพื่อใช้เป็นพาหนะช่วยรบในสงคราม กลางเมือง (ศรัณย์ ทองปาน, 2561, น. 42) สิ่งนี้สะท้อนว่าสยามในเวลานั้นยังคงมี ธรรมเนียมการจับช้างป่าหรือ “ช้างเถื่อน”² มาฝึกใช้งานเป็น “ช้างหลวง” อยู่เป็นปกติ สำหรับสถานที่คล้องช้างในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ เพนียดที่ทุ่งทะเลหลวง เมืองกรุงเก่าหรืออยุธยา ซึ่งเป็นที่ตั้งกรมโขลงและบางครั้งพระมหากษัตริย์จะเสด็จมาทอดพระเนตรการคล้องช้างที่เพนียดกรุงเก่าด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้ การด้อนโขลงช้าง หรือ “ปักโขลง” มาเพื่อคัดเลือกให้คล้องที่เพนียดเป็นหน้าที่ของ “กรมพระคชบาล” และหน่วยงานได้สังกัดคือ “กรมโขลง” ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในการจับและฝึกช้างเพื่อใช้ในราชการ

นอกจากวิธี “คล้องเพนียด” แล้ว การจับช้างแต่โบราณยังมีวิธี “โพนช้าง” คือการขี่ “ช้างต่อ” (ช้างที่ได้รับการฝึกแล้ว) โล้คล้อง (จับ) ช้างเถื่อนทีละตัวๆ และ “วังช้าง” คือการเข้าไปตั้งคอกจับช้างกันอย่างใหญ่โตในป่า ในการนี้พระมหากษัตริย์จะเสด็จฯ แปรพระราชฐานไปทรงอำนวยการโดยให้ข้าราชการบริพารเป็นผู้ล่อจับ การวังช้างมักใช้ในการจับช้างคราวละมากๆ จับทั้งฝูงเป็นร้อยๆ ตัว วังช้างคราวหนึ่งๆ จึงต้องเกณฑ์ไพร่พลจำนวนมาก (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 344 - 345) กระนั้นการจับแบบ “วังช้าง” ของทางการก็พบเฉพาะสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นไม่ปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์

² คำว่า “ช้างเถื่อน” ในที่นี้หมายถึงช้างป่า เป็นคำเก่าที่ผู้วิจัยหยิบยืมมาจาก นิทานโบราณคดี พระนิพนธ์ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ “ช้างเถื่อน” ยังเป็นคำเรียกที่มีความหมายตรงกันข้ามกับ “ช้างหลวง” อีกด้วย

เนื่องจากการจับช้างล้วนเกี่ยวข้องกับงานราชการ เศรษฐกิจการค้า รวมถึงสัมพันธ์กับมิติทางวัฒนธรรมของสถาบันกษัตริย์ นับแต่อดีตสยามจึงมีกฎหมายห้ามมิให้ฆ่าช้าง (पालเลกซ์, 2552, น. 110) หลักฐานที่ชัดเจนเรื่องหนึ่ง คือ “ประกาศห้ามยิงห้ามแทงช้างพังช้างพลาย” พ.ศ. 2357 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) ที่ระบุใช้ทั้งราชอาณาจักร เมืองเอก โท ตรี จัตวา สืบเนื่องจากมีราษฎรในเมืองลพบุรี จำนวน 8 คน ใช้ปืนยิงรุมล้มช้างพลายเถื่อนที่ป่าถนนขวางเมืองลพบุรี เพื่อเลาะเอางาและกระดูกขาหลังไปขายแก่พ่อค้าชาวจีน ในประกาศได้กล่าวตักเตือนผู้กระทำการว่า “ผู้ล่าหมายจะเอาแต่ประโยชน์ มิเกรงทุกข์โศกใน อนาคตทั้งปัจจุบัน แลช้างสำคัญรูปดีรูปงาม แลช้างพังพลาย จะตายเปลืองเบาบางเสื่อมสูญเสียราชการไปในภายหน้า” สำหรับบทลงโทษนั้นรับสั่งให้ “ลงโทษพระราชอาญาเขียนผู้ยิงคนละ 50 ที ผู้ซื้อขายคนละ 30 ที พวกไปด้วยคนละ 25 ที” พร้อมกันนี้ยังมีการคาดโทษไปถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองที่ปล่อยปละละเลยให้เกิดการล่าช้างขึ้นในท้องที่ตนด้วย (มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2566, น. 330 - 331)

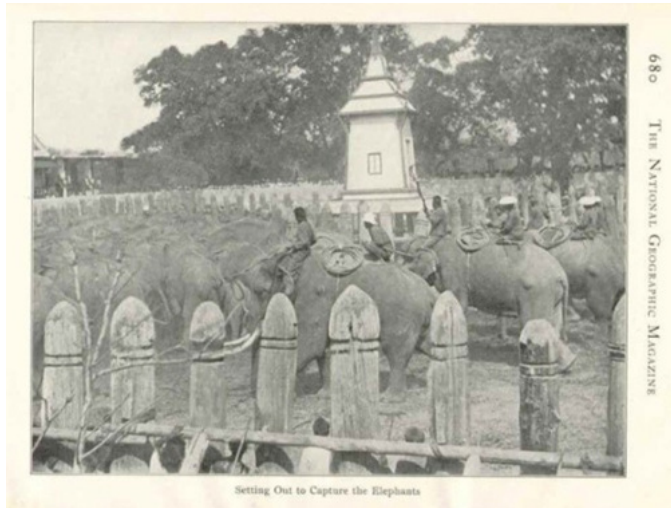
เรื่องห้ามล่าช้างดูจะเป็นสิ่งที่ได้รับการปลูกฝังจากฝ่ายอำนาจบ้านเมืองอยู่เสมอ ดังในจดหมายเหตุเรื่องตั้งเจ้าเมืองและพระบรมราชาบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่พระยาปราจีนบุรี พ.ศ. 2404 นอกจากรับสั่งให้เจ้าเมืองปกครองอาณาประชาราษฎร์โดยธรรม บำรุงการพระศาสนา ดูแลภาษีไร่นาและเก็บส่วย ฯลฯ แล้ว ในพระบรมราชาบาทยังมีรับสั่งให้เจ้าเมืองกำชับคนในปกครองห้าม “ฆ่าช้างเอางาและขนาย” จะเห็นได้ว่าเรื่อง การฆ่าช้างเอางาเป็นสิ่งต้องห้ามในสยาม³

ล่วงมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ธรรมเนียมการจับ “ช้างเถื่อน” (คล่องช้าง) เพื่อใช้ในราชการดูจะคลายความสำคัญลง ทว่า เรื่องการคล่องช้างกลับกลายเป็นภาพแทนอันน่าพิศวงของประเทศสยามในสายตาชาวต่างชาติ ประเด็นนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเคยมีข้อสังเกตในหนังสือ นิทานโบราณคดี ว่า

เมื่อมีเจ้านายฝรั่งต่างประเทศเป็นแขกเมืองเข้ามาเฝ้าเมืองๆ โปรดให้มีการจับช้างให้แขกเมืองดู พวกแขกเมืองก็พากันชอบสรรเสริญว่าการจับช้างของไทยเป็นกีฬา (Sport) ถึงขั้นวิเศษสุดอย่างหนึ่งในโลก หากมีเหมือนในประเทศอื่นไม่ จนกิดคิดศัพท์เลื่องลือไปตามนานาประเทศ การจับช้างจึงเปลี่ยนมาเป็นสำหรับมีแขกเมืองผู้สูงศักดิ์

(ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 365)

³ จากข้อห้ามเรื่องล่าช้างทำให้แม้แต่ว่าช้างซึ่งเป็นสินค้าของป่ามูลค่าสูงของสยามก็ไม่ได้มาจากการล่าหรือล้มช้างแต่นำมาจาก “สุสานช้าง” ในป่าลึก ที่มักมีเรื่องเล่าว่าช้างจะเดินไปตาย ณ สถานที่แห่งนั้นเอง (วรารคณา นิพัทธสุขกิจ, 2550, น. 32)

ภาพที่ 1 การคล้องช้างที่เพนียดกรุงเก่า (อยุธยา) พ.ศ. 2445 ลงพิมพ์ใน เนชั่นแนล จีโอกราฟฟิก ฉบับ ธันวาคม ค.ศ. 1906 (พ.ศ. 2449) นับเป็นสารคดี ภาพถ่ายเกี่ยวกับเมืองไทยครั้งแรก

การคล้องช้างเพื่อต้อนรับอาคันตุกะแขกบ้านแขกเมือง ได้ถูกนำเสนอต่อสายตาโลกอย่างเอิกเกริก ไม่ผิดนักหากจะกล่าวว่าการปกโขลงและคล้องช้างในเพนียดกรุงเก่าที่ไปปรากฏบนภาพถ่ายเก่า ในสารคดีเกี่ยวกับเมืองไทยเรื่องแรกใน เนชั่นแนล จีโอกราฟฟิก (National Geographic) ได้ขับเน้นภาพประเทศสยามว่าหมายถึง “ดินแดนแห่งช้าง” ยิ่งขึ้นไปอีก

สำหรับคำถามที่ว่า “ช้างเถื่อน” หรือ โขลงช้างป่าที่ถูกด้อนเข้าเพนียดเหล่านี้มาจากที่ใด ข้อสนเทศ ใน นิทานโบราณคดี อีกเช่นกัน ที่ระบุถึง “ทุ่งหลวง” อาณาบริเวณนี้หมายถึงท้องทุ่งอันกว้างใหญ่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณทางตอนใต้ของอยุธยาลงมาจรดกรุงเทพฯ มีแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำนครนายกเป็นแนวกระหนาบทางซ้ายและขวามีคลองแสนแสบเป็นแนวเขตแดนทางตอนใต้ ภูมิประเทศดั้งเดิมของทุ่งหลวงเป็นที่ราบลุ่มต่ำประกอบด้วยหนองคลอง บึง ตามธรรมชาติ และเนื่องจากทุ่งหลวงมีลักษณะเป็นป่าละเมาะพื้นราบที่อุดมไปด้วยพืชจำพวกหญ้า และหญ้าน้ำ จึงเป็นที่อาศัยของสัตว์ขนาดเล็ก เช่น นกน้ำ สัตว์เลื้อยคลาน ไปจนถึงสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมขนาดใหญ่ เช่น กวาง ละมั่ง สมัน และโขลงช้าง (พิพิธภัณฑธรรมชาติ เอลิมพระเกียรติ, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2562) ทั้งนี้ เกี่ยวกับ “ช้างเถื่อน” ใน ทุ่งหลวงนั้น ควรกล่าวด้วยว่าเป็น “ช้างทุ่ง” ซึ่งหมายถึงช้างเถื่อนที่หากินอาศัยอยู่ใน ป่าทุ่งราบ ช้างทุ่งเคยกระจายตัวอยู่ทั่วไปในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างแม้ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 - ต้น 25 ซึ่งในเวลานั้น 3 ใน 4 ของเขตที่ราบลุ่มภาคกลางยังเต็มไปด้วยป่า ที่สำคัญช้างเหล่านี้มิได้ข้ามถิ่นหากินปะปนกับช้างเถื่อนที่อาศัยในเขตป่าเขา (หจข. ม.18.4ก/40, น. 13 - 14) (เช่น ป่าเขาใหญ่) ดังที่เราอาจเข้าใจในปัจจุบัน

“ช้างเถื่อน” ในทุ่งหลวงยังมีความต่างกับช้างเถื่อนในที่อื่นๆ เนื่องจากเป็นช้างโขลงของหลวงสำหรับจับใช้ในราชการและเคยอยู่ในทุ่งหลวงสืบพงศ์พันธุ์กันมาหลายร้อยปี (นี่จึง

เป็นที่มาของคำเรียก “โขลงหลวง”) ช้างเหล่านี้มีกำหนดตอนเข้ามาเลือกจับ (คล้องช้าง) ที่เพนียดกรุงเก่าเป็นครั้งคราว (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 363) ที่ไม่ถูกคล้องก็ปล่อยกลับไปอยู่ในทุ่งหลวงอย่างเดิมเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา ครั้นสมัยกรุงเทพฯ มีปรากฏ “กรมโขลง” ไปตั้งสาขาอยู่ที่บ้านนาแขวงเมืองนครนายก (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 382) ทำหน้าที่สำรวจโขลงช้างในทุ่งหลวงอยู่เป็นประจำ ทำให้น่าเชื่อได้ว่าช้างส่วนมากที่ถูกตอนเข้าเพนียดที่กรุงเก่าล้วนเป็นช้างในทุ่งหลวงทั้งสิ้น เห็นได้จากในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 “พระเสวตรสรพรพงค์” ช้างเผือกเชือกแรกของรัชกาลที่คล้องได้ ณ เพนียดกรุงเก่าเมื่อ พ.ศ. 2419 ก็เป็นช้างจากทุ่งหลวง (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 395 - 396)

ทุ่งหลวงเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างไพศาลนับตั้งแต่ทศวรรษ 2430 ภายหลังการเกิดขึ้นของ “โครงการรังสิต” พ.ศ. 2431 ภายใต้งานดำเนินงานของ “บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม” ซึ่งรับสัมปทานจากรัฐบาลในการขุดคลองเปิดพื้นที่กร้างว่างเปล่าเพื่อจับจองพื้นที่ทำนา ทั้งนี้ คลองสายหลักของโครงการถูกขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบ้านใหม่ แขวงเมืองปทุมธานี ไปออกแม่น้ำนครนายก (สุนทรี อาสะไวย์, 2530, น. 18, 25) “โครงการรังสิต” ไม่เพียงส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศเมื่อพื้นที่กร้างและป่าถูกแปรเปลี่ยนเป็นที่นา สิ่งตามมาคือการอพยพของผู้คนเข้าไปตั้งถิ่นฐานจับจองพื้นที่ทำนา เงื่อนไขนี้ทำให้เกิดการเผชิญหน้าระหว่างคนกับ โขลงช้างป่า เอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติมีระบุข้อสนเทศเหล่านี้อยู่เนืองๆ ไม่ว่าจะเป็นข่าวช้างถูกรถไฟชน ปัญหาช้างเถื่อนรบกวนนาข้าว ปัญหาเรื่องคนกับช้างในทุ่งรังสิตเกิดขึ้นต่อเนื่องตลอดช่วงทศวรรษ 2430 - 2450 สืบเนื่องจากสยามมีกฎหมายห้ามล่าช้าง กระทั่งรัฐบาลสยามตัดสินใจดำเนินนโยบายตอนช้างเถื่อนในทุ่งหลวงให้ไปอยู่เสียในป่าทางเชิงเขาใหญ่ในแขวงเมืองนครนายก (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 365)

ต่อประเด็นนี้ อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าการหายไปของ “ช้างเถื่อน” ในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต จึงไม่ใช่ผลจากการถูกเบียดขับไล่ล่าจนสูญพันธุ์ ดังเช่นกรณีของ “สมัน” กวางป่าเขางามที่มีถิ่นฐานเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาดอนล่างและเคยมีอยู่อย่างมากมายในทุ่งหลวง (วันชัย ดันติวิทยาพิทักษ์, 2567) หากแต่เป็นผลจากนโยบายรัฐ และความต้องการของบริษัทเอกชนอย่างบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เจ้าของที่ดินรายใหญ่ในเขตพื้นที่ “โครงการรังสิต”

แม้เรื่องราวประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต จะมีงานศึกษาอยู่จำนวนไม่น้อย ทว่า โดยมากเน้นไปที่ความเปลี่ยนแปลงเชิงมหภาค ตัวอย่างเช่น วิทยานิพนธ์เรื่อง การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 - 2493 (2521) และประวัติศาสตร์รังสิต พัฒนาการที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457 (2530) โดย สุนทรี อาสะไวย์ งานทั้งสองชิ้นให้ภาพจุดเริ่มต้นของพัฒนาการการเกษตรและระบบชลประทานของสยาม คือ “โครงการรังสิต” ที่ดำเนินการโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม

ซึ่งนับเป็นการเปิดพื้นที่เกษตรกรรมครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณทุ่งหลวงฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา กระนั้นก็ตาม แม้อคลองที่ขุดใหม่จะยังผลให้เกิด การเปลี่ยนพื้นที่ป่าที่รกร้างเป็นนา ทว่า ในแง่ประสิทธิภาพของการพัฒนาระบบชลประทาน จุดตั้งต้นระบบคลองในโครงการรังสิตกลับดำเนินการไม่เป็นไปตามหลัก “เอนิเณียรคลอง” เพราะมุ่งแต่ในเรื่องการเปิดพื้นที่นามากกว่าการจัดการน้ำ ผลผลิตภาพของการเพาะปลูกจึงสู้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย จุดเริ่มต้นของการพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่ที่ดำเนินการโดยบริษัทเอกชนในเขตทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต จึงเป็นปัญหาที่รัฐบาลต้องรับช่วงมาแก้ไขด้วยตนเอง

ในมิติทางทางสังคม นับตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา การเกิดพื้นที่ทำนาใหม่ในเขตทุ่งรังสิต ดึงดูดให้เกิดการอพยพของผู้คนจากทั่วทุกสารทิศ งานศึกษาของ สุภางค์ จันทวานิช เรื่อง *การเกิดและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในเขตคลองรังสิต (2537)* และวิทยานิพนธ์ของ นนทพร อยู่มั่งมี เรื่อง *คติความในทุ่งรังสิต พ.ศ. 2433 - 2457 (2547)* กล่าวถึงประเด็นเหล่านี้ โดยให้ภาพถึงสถานการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในทุ่งรังสิตท่ามกลางการระดมทรัพยากรทางเศรษฐกิจในการผลิตข้าวทั้งเงินตรา แรงงานอิสระจากต่างถิ่นที่ปรากฏตัวขึ้นภายหลังการยกเลิกระบบไพร่ ไปจนถึงทรัพยากรการผลิตที่มีค่า เช่น กระบือ สิ่งเหล่านี้รวมศูนย์กระจุกตัวอยู่ในทุ่งรังสิต พลวัตของความสัมพันธ์ใหม่นี้มีความขัดแย้งแหลมคมจนนำมาสู่การแสวงหาทางรอดของผู้คน ไม่ว่าจะเป็นระบบอุปถัมภ์ใหม่ภายใต้ความสัมพันธ์เฉพาะในกลุ่มชาวนาอพยพสายสัมพันธ์ระหว่างผู้เช่านากับเจ้าของที่ดิน ไปจนถึงการเรียกร้องอำนาจรัฐและกฎหมายในการเข้ามาจัดการปัญหา

ดังที่กล่าวมางานศึกษาความเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ในเขตทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต โดยส่วนมากล้วนเป็นงานที่ให้ภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมขนาดใหญ่ ทว่า เรื่องราวของวัตถุในการศึกษาที่เป็นประเด็นปลีกย่อย เช่น เรื่อง “ช้าง” นั้น ยังไม่มีงานศึกษาที่กล่าวถึงอย่างชัดเจน เรื่องราวเกี่ยวกับ “ช้างเถื่อนที่หายไป” จึงน่าจะให้ภาพความเปลี่ยนแปลงอีกชุดหนึ่งที่สามารถเชื่อมต่อและเติมเต็มความเปลี่ยนแปลงเชิงมหภาคของทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต บนตรรกะ “ไล่ช้างออกไป ปลูกข้าวทำนาได้” สิ่งนี้ยังเป็นการเชื่อมโยงประเด็นประวัติศาสตร์กับความเปลี่ยนแปลงด้านระบบนิเวศที่ดูจะยังไม่มี การพูดถึงมากนัก

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

ศึกษาเงื่อนไขและกระบวนการถูกทำให้หายไปของ “ช้างเถื่อน” ในพื้นที่ทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต ช่วงทศวรรษ 2430 - 2450 ซึ่งเป็นอีกแง่มุมหนึ่งของประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ภายใต้กระบวนการเปลี่ยนพื้นที่ที่รกร้างเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้ใช้วิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) เน้นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ข้อมูลในการศึกษาพิจารณาจากเอกสารหลายประเภท อาทิ เอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ บทความ ฯลฯ นำเสนอผลวิจัยในลักษณะพรรณนาวิเคราะห์ เพื่อตอบโจทย์วัตถุประสงค์ในการวิจัย

สมมติฐานการวิจัย

การวิจัยนี้มีสมมติฐานคือ กระบวนการบุกเบิกพื้นที่เปลี่ยนป่าเป็นนาข้าวและใช้ประโยชน์พื้นที่ในบริเวณทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต สามารถเกิดขึ้นได้อย่างเป็นมรรคเป็นผลแท้จริงต่อเมื่อขจัดปัญหาสำคัญหนึ่ง คือ โขลงช้างป่าซึ่งเป็นปัจจัยอุปสรรคกระบวนการทำเกษตรกรรมให้หมดไปจากทุ่งรังสิต สิ่งนี้นับเป็นอีกแง่มุมหนึ่งและการเปิดมุมมองใหม่ของประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ที่จะช่วยเติมเต็มเรื่องราวเกี่ยวกับทุ่งรังสิตจากงานศึกษาก่อนหน้านี้

ผลการวิจัย

1. ทุ่งหลวงในอดีต ณ ที่แห่งนี้เคยมากไปด้วยโขลงช้าง

แรกเริ่มก่อนที่จะมาเป็นชื่อ “ทุ่งรังสิต” ชาวสยามรู้จักพื้นที่รกร้างว่างเปล่าทางฝากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณใต้กรุงเก่าหรือพระนครหรืออยุธยาลงมากับกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงแห่งใหม่โดยเรียกพื้นที่นี้ว่า “ทุ่งหลวง” ทั้งนี้ ในทางประวัติศาสตร์ก่อนทศวรรษ 2430 ทุ่งหลวงแทบไม่ปรากฏความสำคัญใดๆ ด้วยเป็นพื้นที่รกร้างเป็นพื้นที่ลุ่มทุ่งราบป่าละเมาะที่ปราศจากผู้คนและแทบไม่มีการเข้าไปตั้งถิ่นฐานชุมชน เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ไม่เหมาะสมแก่การทำนาเพราะไม่มีทางน้ำไหลผ่านเข้าไปในพื้นที่ไม่ว่าจะเป็นทางน้ำธรรมชาติหรือคลองขุด (จอห์นสัน, 2530, น. 21)

ในงานศึกษาเกี่ยวกับชลประทานสยามของ ชิเกฮารุ ทานาเบ (2519) เคยตั้งข้อสังเกตว่า นับตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้วที่ชุมชนชาวนามักตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไป มากกว่าที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ที่อยู่ตอนล่างลงมา ด้วยพื้นที่ฝั่งตะวันตกด้านนั้นเหมาะแก่การปลูกข้าวมากกว่า เพราะแม้จะเป็นที่ราบลุ่มที่น้ำหลากเข้าขังท่วมทุ่งได้ หากแต่บริเวณนี้ก็ลาดชันกว่าที่ราบตอนล่าง การระบายน้ำออกจากนาในช่วงที่น้ำลดเพื่อการเก็บเกี่ยวข้าวจึงทำได้ดีกว่าต่างกับที่ราบตอนล่างที่อยุธยาลงมาที่เป็นที่ลุ่มต่ำมากกว่าทำให้น้ำขังทุ่งนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ทานาเบ, 2519, น. 72) ที่ครอบคลุมอาณาบริเวณทุ่งหลวงนั้น คือภูมิประเทศเป็นที่ลุ่มที่สุด ยิ่งในหน้าฝนบริเวณนี้จะเติมน้ำแช่ขังจนเกิดเป็น บึง หนอง การระบายน้ำออกจึงทำได้ยาก

ไม่เพียงไม่มีทางน้ำไหลผ่าน เมื่อประกอบกับข้อเท็จจริงที่ประชากรสยามนั้นมีน้อยเมื่อเทียบกับพื้นที่ทำกิน ข้อมูลชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ประมาณการจำนวนประชากรของสยามอยู่ที่ราว 4.5 - 6 ล้านคน อัตราความหนาแน่นของประชากรอยู่ระหว่าง 25 - 30 คน ต่อ 1 ตารางไมล์ ซึ่งนับว่าเบาบางมาก ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2347 - 2411 แม้จะเป็นเวลากว่า 60 ปี ทว่า ประชากรสยามก็ค่อนข้างคงที่คือ 4.5 - 6 ล้าน (อัญชลี สุস্যันท์, 2552, น. 134 - 135) ขณะที่ประชากรในภาคกลางเมื่อช่วงทศวรรษ 2390 อยู่ที่ราว 5 แสนคน (คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2557, น. 138) ด้วยประชากรที่น้อยแต่มีพื้นที่มาก บริเวณซึ่งยากแก่การเข้าไปปลูกข้าวทำนา เช่น ทุ่งหลวง จึงไม่ได้ถูกใส่ใจมากนัก ทุ่งหลวงจึงยังเป็น “โลกของป่า” ที่รกร้างว่างเปล่าและยังเป็นที่รับรู้กันแต่ไหนแต่ไรว่าเป็นเขต “ช้างเถื่อนชุม”

มีข้อสันเทศมากมายที่ระบุให้เห็นว่าราษฎรไม่กล้าเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตทุ่งหลวง เพราะกลัวช้างป่า คำบอกเล่าของชาวตะวันตกที่เข้ามาสยามช่วงทศวรรษ 2360 ล้วนระบุว่าที่ราบลุ่มเจ้าพระยาส่วนใหญ่ยังเต็มไปด้วยป่าสมุทพุ่มไม้และช้างป่า (คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2557, น. 137) สภาพการณ์นี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปเท่าไรนักแม้จะผ่านมาอีกหลายทศวรรษก็ตาม เรื่องช้างในทุ่งหลวงดูจะเป็นปัญหาสำคัญที่ใครต่อใครต่างพูดถึง ดังในบันทึกของ เฮอเบิร์ท วาริงตัน สมิธ (Herbert Warington Smyth) เจ้ากรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาในช่วงกลางรัชกาลที่ 5 ที่กล่าวว่า

หากผู้ใดพยายามย้อนรอยกลับเข้าไปอยู่ในทุ่งใหญ่ (ทุ่งหลวง) แล้ว กระพ้อมเล็กๆ ของพวกเขาจะต้องถูกฝูงช้างที่คึกคะนองและสอดรู้สอดเห็นเหยียบย่ำจนล้มระเนระนาดในฤดูกาลนี้พวกมันจะลงมาจากดินแดนป่าสูงด้านเทือกเขาตงพญาเย็นเป็นประจำ

(สมิธ, 2544, น. 60)

เช่นเดียวกันกับในรายงานตรวจที่นาของ พระยาวิเศษโกชนา ข้าหลวงเกษมทรณพล กรุงเทพฯ ก็ได้เคยกล่าวถึงเรื่องช้างในทุ่งหลวงในยุคแรกเริ่มชุดคลองทำโครงการรังสิต ทั้งให้ข้อมูลด้วยว่าก่อนหน้านี้มีราษฎรน้อยคนที่กล้าเข้าไปอยู่ในพื้นที่เสี่ยงภัยช้างป่า ทั้งหมดล้วนแต่เป็นคนยากจนขัดสนเพราะไม่สามารถหาที่ดินดีกว่านี้ทำนาได้

ข้าพเจ้าเห็นว่าในทุ่งบริษัทนี้ เมื่อแรกบริษัทลงมือชุดคลอง...เป็นที่ป่ารกและช้างป่าแทบทั้งสิ้น หาผู้ทำนากายกมีบ้างก็แห่งละเล็กน้อยเป็นคนขัดสนแท้ จึงได้เข้าไปหักร้างทำนาเป็นพอแต่เสบียงเลี้ยงชี”

(สมชาย หลังหมอยา, 2521, น. 135)

ทั้งนี้ หากพิจารณาจะเกณฑ์หมายความว่า บริเวณใดบ้างที่อาจถือเป็น “ขอบเขตข้างเดิน” ในพื้นที่อันกว้างใหญ่ไพศาลของทุ่งหลวง ข้อมูลจากหลายแหล่งดังที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้น่าจะเป็นสิ่งที่ช่วยปะติดปะต่อภาพได้

ปากตะวันออก - ตะวันออกเฉียงใต้ของทุ่งหลวง (แถบอำเภองครักษ์ จังหวัดนครนายก, อำเภอบางน้ำเปรี้ยว, อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดฉะเชิงเทรา) พื้นที่แถบนี้มีความหนาแน่นของช้างค่อนข้างมาก แม้ในช่วงต้นทศวรรษ 2450 หลังการดำเนินโครงการรังสิตมาแล้วเกือบสองทศวรรษ (ดูข้างหน้า) ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เมื่อคราวเสด็จมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2451 ในครั้งนั้นทรงมีพระราชปรารภถึงปัญหา “ช้างเถื่อนชุม” ในบริเวณนี้ จนเป็นเหตุให้ที่ดินบุกเบิกของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามถูกปล่อยร้างจนโทรมเพราะไม่มีคนซื้อเพื่อการทำนา แม้บริษัทจะตั้งราคาที่ถูกลงมาแล้วก็ตาม

ล่อง (แม่นํ้านครนายก - ผู้วิจัย) ลงมาตามทาง ที่ขึ้นไปพันบ้านองครักษ์หน้อยหนึ่ง ที่นาก็จับออกจะโทรมๆ ไปจนกระทั่งถึงที่ซึ่งบริษัทชุดคลองขึ้นไว้ไม่มีคนทำนาเลย เหตุที่เปนเช่นนี้ด้วยช้างเถื่อนชุมนั้นอย่างหนึ่ง ได้ความจากหลวงบำรุงซึ่งเปนผู้นำทางว่าบริษัทคิดจะเรียกราคา 8 บาท ราษฎรไม่มีใครซื้อเลย คลองลงมือชุดไว้สัก 10 คลอง ทั้งร้างหมด เปนที่เปลี่ยวแจ้งทีเดียวหาบ้านเรือนมิได้ (เน้นโดยผู้วิจัย)

(กรมศิลปากร, 2495, น. 3)

ปากตะวันตก - ตะวันตกเฉียงเหนือของทุ่งหลวง (แถบเทศบาลนครรังสิตต่อเนื่องอำเภอดอนหญียงหลวง, อำเภอบางปะอิน, อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) มีหลักฐานไม่น้อยที่แสดงให้เห็นว่าในอดีตพื้นที่นี้คงมีช้างอยู่มาก ในจดหมายเหตุราชกิจรายวัน ภาคที่ 22 จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429 - ผู้วิจัย) บอกเล่าเหตุการณ์เมื่อครั้งรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาส “ทุ่งคลองบ้านสร้าง” ฝั่งตะวันออกของแม่นํ้าเจ้าพระยา เหนือเกาะบางปะอินขึ้นไป ครั้งนั้นเสด็จ

เข้าไปไกลมาก มีช้างพลายใหญ่ลงมาขายป่า 3 เชือก ทรงยิงล้ม 2 เชือก (เอนก นาวิกมูล, 2536, น. 36 - 37) ที่บางปะอินสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเคยเล่าไว้ว่าเมื่อครั้งวัยหนุ่ม (พ.ศ. 2426) ได้ผนวชเป็นภิกษุขึ้นไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดนิเวศธรรมประวัติ ครั้นตกเย็นได้ขึ้นไปบนพระที่นั่งเวหาศจำรูญ พระราชวังบางปะอินก็ยิ่งแลเห็นโขลงช้างเถื่อนเข้ามาหากินอยู่ตามปลายนา (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 362) ช่วงเวลาเดียวกันนี้ที่ทุ่งอุทัยเหนือบางปะอินขึ้นไป จากคำบอกเล่าของ ปรีดี พนมยงค์ นายเสียนผู้เป็นบิดาได้ชักชวนพี่น้องเพื่อนฝูงไปบุกเบิกจับจองพื้นที่ทำนาใหม่ซึ่งในเวลานั้นพื้นที่นี้ยังเต็มไปด้วยโขลงช้าง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542, น. 24)

ด้านทิศใต้ของทุ่งหลวง ซึ่งต่อเนื่องกับท้องทุ่งปากตะวันออกของกรุงเทพฯ ในรายงานของ พระวิภาคภูวดล (James MacChathy) เจ้ากรมแผนที่ ที่เข้าไปสำรวจพื้นที่บริเวณคลองแสนแสบเมื่อ พ.ศ. 2431 ระบุว่า ตอนเหนือคลองแสนแสบขึ้นไปนั้นไม่มีใครทำนาเลย เพราะเป็นบริเวณที่มีอันตรายจากช้างป่ามาก ทว่า หลังจากนั้นประมาณ 7 ปี พระวิภาคภูวดลได้เข้าไปในบริเวณคลองแสนแสบอีกครั้งและได้รายงานว่าป่าได้ถูกถางเตียนไปหมด มีชาวนาตั้งโรงนาทั่วไปโดยไม่กลัวช้างป่า ช้างป่าถูกขับถอยออกไปคนเข้าไปครอบครองแทน (สมชาย หล้าหมอยา, 2521, น. 154)

จะเห็นได้ว่าช่วงทศวรรษ 2430 - 2440 แม้พื้นที่ที่นับเนื่องเป็นชายขอบทุ่งหลวงปากต่างๆ ก็ยังคงพบเห็นช้างอยู่เต็มไปหมด “ช้างเถื่อน” หรือช้างป่าเหล่านี้ ล้วนเป็น “ช้างทุ่ง” ที่คงมีมากอยู่บนหลายสิบโขลงทั้งอาจอนุมานได้ว่าแต่เดิมช้างเหล่านี้เองที่ถูกเรียกรวมว่า “โขลงหลวง” ไม่มีข้อมูลลายลักษณ์อักษรที่ชัดเจนว่าช้างเหล่านี้เดินข้ามไปมาระหว่างถิ่นแค่นั้นอย่างไร ทั้งนี้ ผู้ที่ทราบดีที่สุดเห็นจะได้แก่พนักงานกรมโขลงที่ต้องสำรวจติดตามช้างเหล่านี้ อยู่เป็นประจำ แต่สิ่งเหล่านี้ดูเป็นเรื่องประสพการณ์ของผู้ปฏิบัติที่ไม่ได้ถูกบันทึกไว้ กระนั้นก็ตามมีข้อมูลอยู่บ้างใน *ตำนานการจับช้าง* (2481) ของ เสง ไพรวัย⁴ ซึ่งเขียนขึ้นย้อนหลังจากการสอบทานสัมภาษณ์อดีตเจ้าพนักงานกรมโขลง ระบุถึงท้องที่ต่างๆ ที่เป็นแหล่งจับช้าง

⁴ เสง ไพรวัย เกิดในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นชาวอยุธยาโดยกำเนิด เป็นผู้มีความรู้ในตำราตำราวิชาไสยศาสตร์ อักษรเลขยันต์และขึ้นชอบในวิชาอาคม กระทั่งได้รับฉายา “มรवासจอมขมังเวทย์” อนึ่ง *ตำนานการจับช้าง* (2481) นี้ กล่าวได้ว่าเกิดขึ้นจากความสนใจเรื่องเหล่านี้เป็นพื้นฐาน เนื่องจากเขาได้เคยเห็นการคล้องช้างที่เพนียดกรุงเก่าสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยตนเอง ประกอบกับได้รับคำขอร้องจาก นายทิม อติเปรมานนท์ ผู้แทนราษฎรจังหวัดสวรรคโลก (ในเวลานั้น) ที่ต้องการให้มีหนังสือ *ตำนานการคล้องช้าง* เพื่อเป็นที่ระลึกในวาระงานคล้องช้าง ตามที่รัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม มีดำริให้จัดขึ้นที่จังหวัดลพบุรีเมื่อ พ.ศ. 2481 เสง ไพรวัย จึงได้เรียบเรียงจากประสบการณ์ ตลอดจนการสัมภาษณ์อดีตเจ้าพนักงานกรมโขลงที่ยังมีชีวิตอยู่ในเวลานั้นหลายคน เพื่อรวบรวมวิชาความรู้เกี่ยวกับการจับช้างนี้ไว้

(คลองช้าง) ในอาณาบริเวณทุ่งหลวง ณ ช่วงทศวรรษ 2440 เช่น วังกุฬา⁵ ทุ่งเชียงราก ทุ่งบ้านนา ดงละคร ดงบ้านลำ⁶ ดงพญาเย็น ดงลึกต่อแดนเขมร ฯลฯ (เฮง ไพรยวัล, 2481, น. 117 - 118) ข้อสันเทศเหล่านี้ชี้ชวนให้เห็นว่า “ช้างเถื่อน” ในทุ่งหลวงและอาณาบริเวณวงนอกออกมามีถิ่นฐานกระจายตัวอยู่เต็มไปหมด

เรื่อง “ช้างเถื่อน” ในทุ่งหลวงยังเคยปรากฏเป็นข่าวดัง จากเหตุการณ์รถไฟชนช้าง เมื่อ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2451 ตามรายงานในหนังสือพิมพ์ Le Petit Journal ระบุว่าเหตุการณ์นี้เกิดขึ้นบนทางรถไฟสายภาชี ณ จุดที่ทางรถไฟโค้งและมีคนขึ้นรถไฟจึงไม่เห็นช้าง ไม่เพียงช้างที่ถูกชนตายคาที่ อุบัติเหตุนี้ยังทำให้พนักงานรถไฟเสียชีวิต 2 คน มีผู้ได้รับบาดเจ็บอีกหลายคนและรถไฟตกรางทั้งสาย⁷ ข้อมูลบางแหล่งระบุว่าเหตุการณ์นี้เกิดขึ้นระหว่างสถานีเชียงรากใหญ่กับเชียงรากน้อย ซึ่งตรงกับความทรงจำของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงเขียนเล่าไว้ใน นิทานโบราณคดี (2487) ความว่า

คืนวันหนึ่งมีช้างเถื่อนในทุ่งหลวงตัวหนึ่งเห็นจะเป็นเวลาตกน้ำมันขึ้นไปยืนอยู่บนทางรถไฟ ที่ย่านเชียงรากพอรถไฟบรรทุกสินค้าแล่นขึ้นไปก็ตรงเข้าชนรถไฟ ช้างก็ตายรถไฟก็ตกรางทั้งสาย พอฉันรู้ก็ขึ้นไปดูแต่เช้าไปไม่ทันเห็นตัวช้าง เพราะมีคนแล่นถือธงไปและฝังโครงกระดูกเสียหมดแล้ว เห็นแต่รถไฟนอนกลิ้งอยู่ในท้องนา

(ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 365)

เนื้อความในพระนิพนธ์ยังกล่าวด้วยว่า ช้างเถื่อนในทุ่งหลวงนั้นเป็นปัญหาดำรงราชานุภาพ ความเจริญของบ้านเมืองคือการคมนาคม ยิ่งเมื่อสร้างทางรถไฟผ่านเข้าไปในทุ่งหลวง พ.ศ. 2439 ก็ยิ่งเกิดความยากลำบากแก่การตอนช้างโคลงผ่านทางรถไฟเพื่อเข้าเพนียด และจากเหตุการณ์รถไฟชนช้างนี้เองที่ทำให้ทางราชการเห็นควรต้องกวาดต้อนช้างเถื่อนในทุ่งหลวงให้ไปอยู่เสียในป่าเชิงเขาใหญ่ในแขวงจังหวัดนครนายก การจับช้างเถื่อนที่เพนียดก็เลิกขาด และช้างเถื่อนก็ไม่มีในมณฑลกรุงเทพฯ แต่นั้นมา (ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 365)

แม้เหตุการณ์รถไฟชนช้างใน พ.ศ. 2451 อาจดูเป็น “ฟางเส้นสุดท้าย” ที่ทำให้รัฐบาลสยามตัดสินใจทำให้ทุ่งหลวงปลอดจากช้าง กระนั้นในความเป็นจริงกระบวนการ “ย้ายช้างออกจากทุ่งหลวง” ได้ดำเนินมาก่อนหน้านี้แล้วหลายปี แน่่อนว่าทางรถไฟไม่ใช่เงื่อนไขแรกสุดที่เป็นภาพแทนความเจริญของบ้านเมืองที่ต้องมาปะทะกับช้างทุ่งหลวง ก่อนหน้านั้นการขุดคลองเพื่อเปิดที่นาภายใต้ “โครงการรังสิต” ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2430 ก่อให้เกิดปัญหา

⁵ ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

⁶ ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี

⁷ สรุปใจความจากเนื้อหาข่าวในหนังสือพิมพ์ Le Petit Journal ฉบับวันอาทิตย์ที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2451

คาราคาซังระหว่าง “คน” กับ “ช้าง” มาเนิ่นนานหลังจาก “ทุ่งหลวง” ถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตรกรรมเพื่อปลูกข้าว

ภาพที่ 2 หนังสือพิมพ์ Le Petit Journal
ฉบับวันอาทิตย์ที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2451
ภาพจาก: พิพิธภัณฑ์ธรรมชาติเฉลิมพระเกียรติ
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต

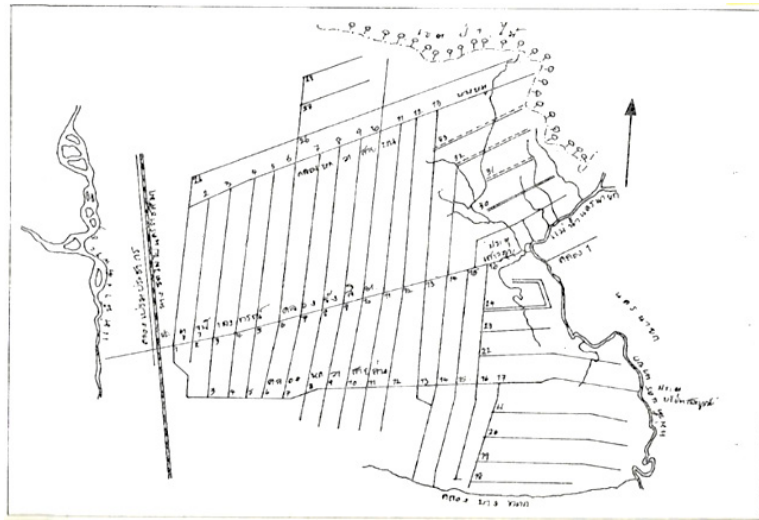
2. จากทุ่งหลวงถึงทุ่งรังสิต: ความเปลี่ยนแปลง เมื่อ “วงจรมนุษย์” ขยับเข้ามาแทนที่ “โลกของป่า”

หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ความต้องการข้าวสยามในตลาดโลกมีมากขึ้น ทุกที งานศึกษาเกี่ยวกับการค้าข้าวตลอดจนเรื่องการพัฒนาระบบชลประทานของสยามที่ผ่านมา ล้วนชี้ให้เห็นถึงวิธีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางด้วยการขุดคลอง เพื่อเปิดพื้นที่นา ที่เริ่มดำเนินการตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ต่อเนื่องต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้ แรกเริ่มการขุดคลองเกิดขึ้นโดยบทบาทของรัฐและเงินพระราชทาน อาจกล่าวได้ว่านี่คือการลงทุน โดยรัฐเพื่อวัตถุประสงค์ขยายพื้นที่ปลูกข้าวที่ใช้ทุนรอนสูง ครั้นในราวทศวรรษ 2430 จึงเริ่มปรากฏมีโครงการที่เอกชนเข้ามาเป็นผู้จัดทำในลักษณะการรับเหมา (subcontract) งานจากรัฐบาลไปทำ โดยเอกชนจะได้รับผลประโยชน์ตอบแทนจากรัฐบาลในรูปของกรรมสิทธิ์ครอบครองที่ดิน สองฝั่งคลองที่ขุด ในกรณีนี้อาจพิจารณาได้จากชื่อคลองที่มักเป็นชื่อหรือราชทินนามของผู้ที่เป็นต้นคิดในการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง (ปิยนารถ บุนนาค และคณะ, 2525)

ดังที่เคยกล่าวก่อนหน้านี้ “โครงการรังสิต” พ.ศ. 2431 นับเป็นตัวอย่างสำคัญของการขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่เกษตรกรรม (ทำนา) ครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตอนล่างบริเวณ “ทุ่งหลวง” ผู้ที่ได้รับสัมปทานทำโครงการรังสิตคือ “บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม”

(Siam Canals, Land and Irrigation Company) ซึ่งก่อตั้งโดยการรวมหุ้นของกลุ่มเจ้านายขุนนาง และนักธุรกิจชาวตะวันตก ทั้งนี้ คลองรังสิตซึ่งเป็นคลองสายหลักของโครงการถูกขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบ้านใหม่แขวงเมืองปทุมธานี กับแม่น้ำนครนายกที่ตำบลคลองบางปลากดหัวควาย (ปัจจุบันคืออำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก) ความยาวคลอง 52.996 กิโลเมตร เริ่มขุด พ.ศ. 2433 ขุดเสร็จ พ.ศ. 2440 ลึก 3.2 เมตร กว้าง 16 เมตร นอกจากนี้โครงการรังสิตยังถูกวางแผนให้มีคลองหลักอีกสองสาย คือ คลองหกวาสายบน ยาว 61.084 กิโลเมตร ขนานคลองรังสิตทางด้านเหนือ และคลองหกวาสายล่างยาว 39.08 กิโลเมตร ขนานคลองรังสิตทางด้านใต้ ทั้งสองคลองลึก 3.2 เมตร กว้าง 12 เมตร เท่ากัน อีกทั้งมีระบบคลองซอยขุดตามแนวเหนือ - ใต้ รวมทั้งโครงการกว่า 59 คลอง เป็นระยะทางกว่า 1,136 กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ดินทั้งหมดประมาณ 800,000 - 1,500,000 ไร่ พื้นที่นี้คาบเกี่ยวอาณาบริเวณถึง 5 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดปทุมธานี นครนายก ฉะเชิงเทรา พระนครศรีอยุธยา และโซนตะวันออกของกรุงเทพฯ ในปัจจุบัน (สุนทรี อาสะไวย์, 2548)

ผลประโยชน์ที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้รับจากการขุดคลองเหล่านี้คือกรรมสิทธิ์ที่ดินตลอดแนวสองฝั่งคลองกรณีที่ดินนั้นไม่มีผู้ครอบครองกรรมสิทธิ์มาก่อน มีข้อกำหนดว่าสำหรับคลองกว้าง 8 วา บริษัทฯ จะได้ที่ดินยื่นเข้าไปฝั่งละ 40 เส้น (1,600 เมตร) คลองกว้าง 6 วา บริษัทฯ จะได้ที่ดินยื่นเข้าไปฝั่งละ 30 เส้น (1,200 เมตร) (สุนทรี อาสะไวย์, 2530, น. 25) และสำหรับคลองกว้าง 4 วา บริษัทฯ จะได้ที่ดินยื่นเข้าไปฝั่งละ 25 เส้น (1,000 เมตร) มีข้อมูลว่าในช่วง 8 ปีแรก บริษัทฯ ได้กำไรเป็นจำนวนมากจากการขายที่ดินเหล่านี้ (ปิยนาด บุนนาค และคณะ, 2525, น. 75) นอกจากนี้ มีข้อกำหนดด้วยว่าเมื่อขุดคลองเสร็จแล้ว บริษัทฯ ต้องมีหน้าที่เป็นผู้ดูแลรักษาคคลองโดยสามารถเรียกเก็บเงินจากเรือที่ผ่านไปมาได้ และทั้งหมดนี้บริษัทฯ จะต้องให้ผลประโยชน์ตอบแทนรัฐบาล 20% ของผลกำไรที่บริษัทได้รับ (สุนทรี อาสะไวย์, 2530, น. 91 - 92)

ภาพที่ 3 ขอบเขตพื้นที่โครงการรังสิต ครอบคลุมพื้นที่ทุ่งหลวงบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีคลองรังสิตขุดพาดผ่านแนวตะวันตก - ตะวันออก เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครนายก และคลองชอยเหนือ - ใต้ แบ่งพื้นที่เป็นระบบตารางเพื่อการเกษตรกรรม

ภาพจาก: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/10 อ้างถึงใน สุนทรี อาสะโวทย์. (2521). การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2431-2493. หน้า 35.

เนื่องจากกรรมสิทธิ์ที่ดินสองฝั่งคลองตกเป็นของบริษัทฯ การกำหนดเกณฑ์การขายที่ดินของบริษัทฯ เห็นได้ชัดว่าเอื้อกับชนชั้นสูงและผู้มั่งมี เพราะบริษัทฯ ต้องการจะขายที่ดินเป็นแปลงใหญ่ๆ จึงวางระเบียบกำหนดขนาดที่ดินที่จะขายในแต่ละแปลงต้องไม่น้อยกว่า 120 ไร่ (กิตติ ดันไทย, 2520, น. 144) งานศึกษาของ สุนทรี อาสะโวทย์ (2530) ชี้ให้เห็นว่าช่วง พ.ศ. 2435 - 2444 ในจำนวนเจ้าของที่ดินทั้งสิ้น 645 คน มีที่ดินรวมกัน 235,822 ไร่ แต่เป็นของกลุ่มผู้มีฐานะคือพระราชวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า รวมกันถึง 113,539 ไร่ หรือ 48.10% ของพื้นที่ทั้งหมด ในขณะที่คนกลุ่มนี้คิดเป็นจำนวนเพียง 5 % ของเจ้าของที่ดินทั้งหมด (สุนทรี อาสะโวทย์, 2530, น. 104) อาจกล่าวได้ว่าผู้ลงทุนซื้อที่ดินของบริษัทฯ มี 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือผู้มีทรัพย์สินที่นิยมซื้อที่ดินไว้ขายเพื่อทำกำไรและให้เช่าทำนา กับกลุ่มที่ซื้อที่ดินไว้เพื่อการทำนาและเลี้ยงชีพจริงๆ ซึ่งมีจำนวนมากแต่ครอบครองที่ดินในสัดส่วนที่น้อยกว่า กลุ่มแรกอย่างนี้อาจเทียบได้ ด้วยเหตุนี้ชาวนาที่อพยพเข้ามาในพื้นที่โครงการรังสิต จำนวนไม่น้อยจึงต้องเริ่มต้นทำนาคด้วยการเช่าที่จากคนกลุ่มแรก

ควรกล่าวด้วยว่า ก่อนที่จะมีการทำโครงการรังสิตในช่วงต้นทศวรรษ 2430 ก่อนหน้านั้น ก็เคยมีการขุดคลองสวัสดิ์เปรมประชากร (ปัจจุบันเรียก คลองเปรมประชากร) ผ่านเข้าไปในเขต

ทุ่งหลวงโชนตะวันตกตั้งแต่ พ.ศ. 2413 เพื่อเปิดพื้นที่ทำนามาก่อน ทว่า เมื่อขุดแล้วกลับมีแต่ข้าราชการขุนนางเข้าไปจับจองที่ดินกันคนละมากๆ จนเกินความสามารถที่จะทำนาได้จริง ที่ดินแถบสองฝั่งคลองสวัสดิ์เปรมประชากรจึงยังเป็นปารกชฎที่เต็มไปด้วยช้างป่า ไม่มีชาวนาเข้าไปตั้งถิ่นฐานจริงจังเพราะยังกลัวภัยช้างป่า (สมชาย หลังหมอยา, 2521, น. 135) อย่างไรก็ตาม สถานการณ์นี้ไม่ได้เกิดขึ้นกับโครงการรังสิตในอีก 2 ทศวรรษถัดมา ตรงกันข้ามทุ่งหลวงหรือทุ่งรังสิตตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมากลับเต็มไปด้วยชาวนาอพยพและผู้คนมากหน้าหลายตา

สืบเนื่องจากเศรษฐกิจการค้าข้าวของสยามที่ขยายตัวอย่างมากในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2433 - 2443 ที่นำมาสู่ความตื่นตัวในการจับจองที่ทำนา หากแต่พื้นที่ปลูกข้าวดั้งเดิมในแถบมณฑลกรุงเก่าและเหนืออยุธยาขึ้นไปกลับมีน้อยลงเรื่อยๆ สิ่งนี้เองที่ทำให้ชาวนาบุกเบิกจำนวนไม่น้อยขยับขยายลงมาหาที่เหมาะสมในการทำนาในเขตพื้นที่ทุ่งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งพื้นที่ดั้งเดิมและพื้นที่ที่บุกเบิกใหม่อย่างโครงการรังสิต แต่เนื่องจากบริเวณดังกล่าวได้ถูกรอครอบครองแล้วโดยเจ้าของที่ดินผู้มั่งคั่ง ชาวนาเหล่านี้จึงต้องเข้ามาในฐานะผู้เช่าที่นา (สมชาย หลังหมอยา, 2521, น. 135 - 136)

ความต้องการที่ดินเพื่อทำนาที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจข้าวที่ “บูม” อย่างมากในช่วงเวลานี้ อาจเห็นได้จากรายงานของ พระวิภาคภูวดล (James MacChathy) ที่เคยกล่าวถึงก่อนหน้านี้ นั่นคือการสำรวจพื้นที่คลองแสนแสบในทุ่งบางกะปิ เมื่อ พ.ศ. 2431 พบว่าบริเวณเหนือคลองแสนแสบขึ้นไปขณะนั้นไม่มีใครทำนาเลย เพราะเป็นบริเวณที่มีอันตรายจากช้างป่า ทว่าหลังจากนั้นแค่ 7 ปี (พ.ศ. 2438) บริเวณนี้ก็เต็มไปด้วยไร่นาและช้างป่าได้ถูกล่อออกไป (สมชาย หลังหมอยา, 2521, น. 154) เมื่อการถือครองที่ดินบริเวณคลองแสนแสบและคลองประเวศบุรีรัมย์ถูกจับจองเต็มพื้นที่แล้ว พบว่าการกระจายตัวของชาวนาเริ่มอพยพเข้าไปในพื้นที่ “โครงการรังสิต” ซึ่งเป็นเขตบุกเบิกใหม่ทางตอนเหนือที่อยู่ติดกัน (กิตติ ตันไทย, 2520, น. 138 - 139)

งานศึกษาของ สุภางค์ จันทวานิช (2537) ตั้งข้อสังเกตว่าคลองซอยที่ 6 และ 7 ของโครงการรังสิตที่ขุดเชื่อมต่อระหว่างคลองรังสิตกับเขตแสนแสบซึ่งเป็นพื้นที่ทำนาเดิม คือปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดชุมชนระหว่างปากคลอง 6 และคลอง 7 ฝั่งใต้คลองรังสิต ซึ่งนับเป็น “วงจรมนุษย์” ที่เกิดขึ้นใจกลางทุ่งหลวงเป็นแห่งแรก ทั้งนี้ คลองซอยทั้งสอง (คลอง 6, 7 ฝั่งใต้) ถูกกำหนดให้ขุดแยกมาจากตัวคลองหลัก หลังจากเริ่มขุดคลองรังสิตใน พ.ศ. 2433 แล้ว คลองทั้งสองก็ถูกขุดขึ้นใน พ.ศ. 2435 เพียง 2 ปี หลังจากขุดคลองสายหลัก คลองดังกล่าวจึงเกิดขึ้นก่อนคลองซอยอื่นๆ และเป็นเส้นทางเชื่อมต่อผู้คนระหว่างเขตทำนาเก่าคือพื้นที่แสนแสบที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ให้สามารถขยับขยายมาสู่โครงการรังสิตที่เป็นเขตคลอง

ชุดใหม่ในทุ่งหลวง (สุภางค์ จันทวานิช, 2537, น. 309 – 310)

มีข้อมูลว่าเพียงช่วงระยะเวลาไม่นาน ชุมชนระหว่างปากคลอง 6 และคลอง 7 ผังได้คลองรังสิตได้เกิดวงจรมนุษย์ที่คึกคักนับแต่ร้านค้า โรงสี กระทั่งบ่อนการพนัน ผู้คนในชุมชนริมคลองรังสิตแห่งนี้มีภูมิหลังที่หลากหลาย บ้างเป็นจีนก๊วที่เคยเป็นแรงงานชุดคลองให้แก่บริษัทฯ ก่อนผันตัวมาเป็นพ่อค้า, ชาวนาบุกเบิกจากทั่วสารทิศ, คนลาว (อีสาน) ที่เป็นแรงงานปลูกข้าว, เจ้าของโรงสี รวมถึงพนักงานบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ฯลฯ (สุภางค์ จันทวานิช, 2537, น. 312, 314) จำนวนประชากรที่มากขึ้นทำให้ไม่กี่ปีหลังจากนั้น รัชกาลที่ 5 จึงมีพระราชดำริให้จัดตั้งเมืองธัญบุรีขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2445 ณ บริเวณคลองรังสิตฝั่งเหนือตรงข้ามชุมชนระหว่างปากคลอง 6 กับ คลอง 7 ด้านความคึกคักของ “วงจรมนุษย์” ที่เกิดขึ้นในเขตพื้นที่เขตนาใหม่โครงการรังสิตนั้น อาจพิจารณาได้จากข้อมูล “คนลาว” ที่อพยพเข้ามาแรงงานทำนาเฉพาะ พ.ศ. 2448 ที่มีมากถึง 5,068 คน (สุนทรี อาสะไวย์, 2530, น. 97) นอกจากนี้มีข้อมูลระบุว่าช่วง พ.ศ. 2451 ที่ตำบลคลอง 7 มีการลักลอบเล่นการพนันบ่อนเบี้ยโบกอยู่ในที่ตำนกของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ โดยคินๆ หนึ่งจะมีผู้เข้าบ่อนมากถึง 100 คน โดยมากเป็นชาวจีนและชาวนาที่ติดการพนัน (สุภางค์ จันทวานิช, 2537, น. 315)

ในส่วน of ชาวนา สภาพพื้นที่ในโครงการรังสิตมีความน่าดึงดูดใจเพราะเป็นพื้นที่คลองชุดใหม่มีน้ำท่าอุดมสมบูรณ์และการคมนาคมก็ง่ายเพราะคลองชุดยังไม้ตื้น (กิตติ ตันไทย, 2520, น. 147) ดังนั้นแม้ว่าจะต้องเข้ามาเป็นผู้เช่าทำนา หากแต่ก็มีราษฎรชาวนาจากท้องที่ต่างๆ พวกกันอพยพเข้าไปในทุ่งหลวงหลายพันครอบครัว อย่างไรก็ตามเนื่องจากชาวนาในพื้นที่บุกเบิกใหม่นี้ล้วนเป็นผู้เช่าที่ทำนา ในระยะยาวชีวิตของพวกเขาจึงไม่มั่นคงนัก ทั้งไม่มีความผูกพันกับพื้นที่สักเท่าไร งานศึกษาเกี่ยวกับสังคมชาวนาในเขตภาคกลางของ เดวิด บรูซ จอห์นสันกล่าวว่าบ่อยครั้งหากต้องเผชิญปัญหาฝนแล้ง น้ำท่วม และภัยรบกวนจากช้างป่า ชาวนาเหล่านี้ก็พร้อมจะอพยพไปหาที่ทำนาใหม่ที่ดีกว่า (จอห์นสัน, 2530)

อย่างไรก็ตาม ไม่ผิดนักหากจะกล่าวว่าชาวนาเหล่านี้เองคือผู้ที่เข้ามาปรับเปลี่ยนระบบนิเวศและภูมิทัศน์ของทุ่งหลวงอย่างแท้จริง ไม่ใช่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เพราะแม้ว่าบริษัทฯ จะเป็นเงื่อนไขตั้งต้นในฐานะผู้บุกเบิกกรุยทางชุดคลองเข้าไปในทุ่งหลวง แต่นั่นคือการวางแผนคลองที่ทับซ้อนลงไปบนพื้นที่พงอ้อ พงแขม ป่าหญ้าคาและบึงน้ำ ชาวนาที่ตามเข้าไปหลังจากนั้นต่างหากที่เป็นผู้เปลี่ยนที่ลุ่มน้ำขังให้เป็นที่นาโดยการแผ้วถางและทำคันนาช่วยระบายน้ำ รวมถึงบุกเบิกบริเวณที่ไกลออกไปโดยแผ้วถางป่าละเมาะเพื่อให้ที่รกร้างว่างเปล่าสามารถทำนาได้จริง (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, 2542, น. 36) อาจกล่าวได้ว่าพลังของมนุษย์แบบ “มดงาน” คือผู้ที่เปลี่ยนแปลง “ทุ่งหลวง” จาก “โลกของป่า” ไปเป็น “ทุ่งรังสิต” เพื่อการปลูกข้าว ความเปลี่ยนแปลงนี้เป็นผลให้สัตว์ป่าบางชนิด เช่น “สมัน” ถูกล่า

จนถึงกับสูญพันธุ์ไปแต่ไม่ใช่ “ช้างเถื่อน” ในทุ่งหลวงซึ่งยังเป็นอุปสรรค “กีดขวางการทำงาน” ต่อเนื่องหลังจากนั้นมาอีกหลายปี

3. ปัญหา “ช้างเถื่อน” ในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต บนสัมพันธภาพระหว่างบริษัท ขุดคลองแลคูนาสยามและรัฐบาลสยาม

เรื่องช้างในทุ่งรังสิต ดูจะเป็นสิ่งที่อยู่ในความทรงจำของคนรุ่นเก่าที่ถูกบอกเล่าอยู่บ่อยๆ ดังครั้งหนึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็เคยกล่าวถึงช้างที่ทุ่งรังสิตไว้ว่า

สมัยเมื่อผมอายุราวๆ 10 ขวบ โขลงช้างป่าเข้ามากินอ้อยกินข้าวชาวไร่ชาวนาที่ทุ่งรังสิต กินไม่กินเปล่ายังรื้อบ้านชาวนาเสียด้วย ร้อนถึงตำรวจภูธรต้องยกกองไปยิงปืนขึ้นฟ้าเปรี้ยงปร้างไล่ช้างให้เล็ดหนีไป ถ้าจะถามว่าทำไมไม่ยิงเข้าที่ช้าง ก็ขอตอบว่าสมัยนั้นเขาถือกฎหมายกันเคร่งครัด และกฎหมายห้ามฆ่าช้างเด็ดขาด

(คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2549, น. 51 - 52)

อาจกล่าวได้ว่าเรื่องเล่าของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ชี้ชวนให้เห็นทั้งปรากฏการณ์และสาเหตุของปัญหา “ช้างที่ทุ่งรังสิต” ไว้อย่างครบถ้วนรัดกุม เรื่องเล่านี้ยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่า แม้จนกระทั่งต้นทศวรรษ 2460 (อนุมานจากช่วงวัยเด็กของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ซึ่งเกิดเมื่อ พ.ศ. 2454) ปัญหาช้างในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิตก็ยังคงมีให้เห็น

หากมุดหมายพื้นที่ “วงจรมนุษย์” ในทุ่งหลวงนับตั้งแต่หลังขุดคลองรังสิต พ.ศ. 2433 คือบริเวณคลองรังสิตฝั่งใต้ระหว่างปากคลอง 6 และคลอง 7 ซึ่งต่อมาจะขยับขยายมาเป็นที่ตั้งเมืองธัญบุรีในอีกปากคลอง จะพบว่าฝั่งใต้คลองรังสิตลงมาถึงคลองหกวาสายล่างต่อเนื่องกับเขตคลองแสนแสบ นับเป็นบริเวณที่ช้างถอยร่นเบาบางไปแล้วนับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2430 เนื่องจากบริเวณนี้ถูกบุกเบิกเป็นเขตทำนาก่อนพื้นที่ใดๆ ใต้คลองรังสิตลงมาที่ยังมีช้างอยู่มากนั้นเห็นจะได้แก่บริเวณถัดมาทางตะวันออกทางแม่น้ำนครนายกหรือแถบบางปลากรด (องครักษ์) เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ถูกบุกเบิกช้ากว่า แม้จนกระทั่งต้นทศวรรษ 2550 บริเวณนั้นก็ยังเป็นที่ “ช้างเถื่อนชุม” ถึงกับว่าคลองที่บริษัทฯ ขุดไว้แถบนี้ไม่มีคนเข้าไปทำนาเลย ดังหลักฐานในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เมื่อคราวเสด็จมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. 2451 ที่กล่าวถึงก่อนหน้านี

ขณะที่บริเวณเหนือคลองรังสิตขึ้นไปต่อเนื่องไปจนถึงแนวคลองหกวาสายบนช่วงทศวรรษ 2440 บริเวณนี้ก็น่าจะยังเต็มไปด้วยโขลงช้าง เนื่องจากคลองหกวาสายบนและคลองซอยฝั่งเหนือของคลองรังสิตเพิ่งจะถูกขุดขึ้นในช่วงระหว่างปี 2443 - 2447 พื้นที่จึง

ยังไม่ถูกบุกเบิกเต็มที่ ส่วนทุ่งหลวงซีกตะวันตกตามแนวคลองรังสิตไปทางด้านประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ เชื่อว่ายังคงมีช้างอยู่มากเช่นกันเพราะแม้แต่กวางป่าที่มีชื่อเสียงและถูกล่าได้ง่ายอย่างสมัน ก็มีระบุไว้ใน พ.ศ. 2435 คนงานชุดคลองยังยิงสมันได้ในพื้นที่แถบนี้ (นิทรรศการ “On the edge of Extinction: สู้สูญพันธุ์”)

สำหรับชาวนาในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต หากจะที่ไม่กล่าวถึงปัญหาฝนฟ้าราคาข้าว ซึ่งเป็นปัญหาพื้นฐานของชีวิตชาวนา ปัญหาช้างรบกวนนาข้าวคงเป็นสิ่งที่เด่นชัดที่สุด เพราะพื้นที่เพาะปลูกใหม่นี้เกิดขึ้นบนถิ่นอาศัยแหล่งหากินเดิมของโขลงช้าง ความเสียหายจากโขลงช้าง ที่รุนแรงที่สุด คือการทำลายนาข้าวในระยะที่ข้าวสุกงอมดีจนจะเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาแทบไม่มีเวลาพักผ่อนเพราะกลางวันต้องคอยไล่่นกกระเจาที่พร้อมจะรุมลงกินข้าวกลางคืนก็ต้องไล่ช้าง มีข้อมูลระบุว่าชาวนามักใช้วิธีบนบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขอให้เจ้าทุ่ง เจ้าท่าช่วยปกป้องรักษาอย่าให้ช้างเข้ามาทำอันตรายแก่ข้าวที่กำลังจะเก็บเกี่ยว (สมชาย หลั่งหมอยา, 2521, น. 252 - 253)

ปัญหาช้างเถื่อนในทุ่งหลวงยังมีปรากฏในหนังสือที่ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม มีถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรราธิการ เพื่อนำเรียน เจ้าพระยา เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ระบุว่า “ช้างได้ทำอันตรายแก่คลองแลเข้า (ข้าว - ผู้วิจัย) ของราษฎรเป็นอันมาก ... (ปีๆ หนึ่ง) ช้างทำอันตรายแก่ข้าของราษฎรนับตั้งหลายร้อยชั่ง” (หจช. ม. 18.4 ก/28, น. 5) ในหลายท้องที่ช้างได้ไปถอนหลักหินที่กรมแผนที่ปักสำรวจไว้จนเจ้าพนักงานกรมแผนที่ต้องเสียเวลาวัดสอบใหม่ รวมถึงเป็นอันตรายแก่เรือที่สัญจรผ่านไปมาในคลอง (หจช. ม. 18.4 ก/28, น. 5) อนึ่ง เรื่องช้างกีดขวางทางสัญจรในคลองรังสิต สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งเป็น เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการก็ยังทรงเห็นและทรงเขียนเล่าไว้ใน นิทานโบราณคดี ความว่า

ฉันไปเมืองปราจีนบุรีทางคลองรังสิต เมื่อเรือไฟจุเรือของฉันไปถึงลำน้ำอ่างครักษ์ เวลา กลางวันผ่านที่เปลี่ยวแห่งหนึ่งพบโขลงช้างเถื่อนสักสี่ห้าตัว กำลังว่ายน้ำข้ามลำน้ำผ่าน หน้าเรือไปใกล้ๆ จนคนถือท้ายเรือไฟต้องรอ เรือเปิดแตรไล่ตะเพิดมันก็รีบว่ายน้ำขึ้นฝั่ง วิ่งหนีไป แลเห็นตัวใกล้

(ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 363)

เนื้อความจาก นิทานโบราณคดี อีกเช่นกัน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงโขลงช้างที่บางอ้อ เขตปลายแดนทุ่งหลวงต่อเนื่องกับทุ่งดงละคร และปัญหาช้างรบกวนนาข้าวในช่วงข้าวตั้งกอใกล้ออกรวงจนชาวนาต้องก่อไฟไล่ช้างทุกคืน

เมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ไปเมืองนครนายกครั้งหนึ่งจอดเรือพักแรมอยู่ที่อำเภอบางอ้อ เวลาจวนค่ำเห็นช้างเถื่อนอยู่ที่ปลายนาทางปากตะวันออกโขลงใหญ่ แต่พอพลบพวกชาวบ้านเขาก็ถือกองไฟรายตามแนวปลายนา เขาบอกว่าถึงฤดูทำนาตั้งแต่ข้าวตั้งกอใกล้จะออกรวง ช้างเถื่อนเข้ามาบรรจบจนเสมอต้องก่อไฟอย่างนั้นทุกคืน เพราะช้างกลัวไฟไม่กล้าผ่านกองไฟใกล้ๆ แต่มันฉลาด กลางวันหลบหายไปหมด ไม่รู้ว่าพากันไปซ่อนตัวอยู่ที่ไหน แต่พอพบค่ำจึงย่องเข้ามา ถ้าคนเผลอมันถอนข้าวในนากินเสียคืนละหลายๆ ไร่ พอรุ่งสวาก็หายไปอีก ถึงฤดูข้าวตั้งกอจึงต้องก่อไฟเช่นนั้นทุกปี

(ดำรงราชานุภาพ, 2559, น. 362 - 363)

แน่นอนว่าปัญหาเรื่องช้างได้สร้างสร้างความยากลำบากแก่ชาวนาเป็นอย่างมาก ยิ่งกว่าผู้เดือดร้อนร้อนใจกับเรื่องนี้มากเช่นกันเห็นจะได้แก่ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ที่ผูกขาดผลประโยชน์จากการขุดคลองและขายที่ดินในพื้นที่โครงการรังสิต เพราะปัญหา “ช้างเถื่อนชุม” ทำให้ที่ดินขายไม่ได้ ชาวนาผู้เช่าที่สู้ปัญหาช้างไม่ไหวจนถอดใจอพยพไปที่อื่นๆ การมีโขลงช้างเถื่อนเดินพ่นพ้านตัดข้ามคลองทำให้คันคลองพังและคลองตื้นเขินซึ่งเป็นหน้าที่บริษัทที่ต้องซ่อมบำรุงรักษา ฯลฯ สันนิษฐานว่าช่วงที่โขลงช้างเถื่อนสร้างความเดือดร้อนแก่บริษัทมากคือตั้งแต่ พ.ศ. 2440 เป็นต้นมาที่ระยะการขุดคลองในเขตทุ่งหลวงเพิ่มขึ้นอย่างมาก กล่าวคือระหว่าง พ.ศ. 2440 - 2443 ขุดเฉลี่ยปีละ 1,000 เส้น (40 กิโลเมตร - ผู้วิจัย) และจะขุดมากที่สุดในช่วง พ.ศ. 2444 - 2447 เฉลี่ยปีละ 3,000 เส้น (120 กิโลเมตร - ผู้วิจัย) (สุนทรี อาสะไวย์, 2530, น. 35) การบุกเบิกพื้นที่มากเช่นนี้ บริษัทฯ จึงย่อมต้องเผชิญกับปัญหาโขลงช้างอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง และเนื่องจากการแก้ปัญหาช้างไม่อาจทำได้ด้วยการฆ่าทิ้ง เพราะสยามมีกฎหมายห้ามล่าช้าง บริษัทฯ จึงหวังพึ่งพาความช่วยเหลือจากรัฐบาลสยาม

ข้อมูลจากเอกสารในจดหมายเหตุแห่งชาติ ทำให้คาดเดาได้ว่าบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามคงได้มีการปรึกษาหารือกับ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ (พ.ศ. 2442 - 2452) จนถึงกับมีข้อเสนอให้ย้ายโขลงช้างออกไปจากทุ่งหลวง โดยให้กรมโขลงต้อนช้างไปไว้ที่ “ดงพระราม” ชายป่าเขาใหญ่แขวงเมืองปราจีนบุรี ซึ่งเจ้าพระยาเทเวศฯ ดูจะเห็นชอบด้วย กระนั้นความต้องการของบริษัทฯ น่าจะสร้างความลำบากใจแก่เจ้าพระยาเทเวศฯ ไม่น้อย เพราะการไล่โขลงช้างออกจากทุ่งหลวงแม้ประโยชน์จะเกิดแก่ชาวนาโดยตรงแต่ผู้ได้รับประโยชน์อีกทางหนึ่งก็คือบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามนั่นเอง เรื่องนี้จึงอาจเป็นการเอื้อประโยชน์แก่เอกชน ทั้งเป็นการง่ายที่จะมองได้ว่าบริษัทฯ ซึ่งผูกขาดสัมปทานผลประโยชน์ในทุ่งหลวงกำลังยืมมือรัฐในการไล่โขลงช้างออกไปจากทุ่งหลวง มีพิกที่ควรกล่าวด้วยว่าความเร่งร้อนร้อนใจของบริษัทฯ ในเรื่องนี้เกิดขึ้นอย่างมีนัยสำคัญในช่วง พ.ศ. 2447 ซึ่งเป็นปีที่การดำเนินการขุดคลองในโครงการรังสิตกำลังจะแล้วเสร็จสมบูรณ์ อันหมายถึง

ทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิตกำลังจะเข้าสู่ศักยภาพ (capacity) เต็มที่ในการผลิตข้าว หากแต่ยังมีอุปสรรคเรื่องโขลงช้าง

ต่อประเด็นนี้ เรื่องการไล่ช้างออกจากทุ่งหลวงไปไว้ที่ตงพระราม จึงยังเป็นที่ลังเลใจของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เป็นเหตุให้เรื่องยังไม่ได้ถูกนำความขึ้นกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “เพราะเกรงว่าจะไม่มีใครรับรอง” (หจข. ม.18.4 ก/28, น. 3 - 4) ต่อเมื่อ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้นทรงแสดงความเห็นชอบด้วยอีกเสียงหนึ่ง นี่จึงเป็นที่มาของหนังสือนำความขึ้นกราบบังคมทูลต่อรัชกาลที่ 5 ของ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ในวันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2447 เนื้อหาบอกเล่าถึงสถานการณ์ช้างในทุ่งหลวงที่רבกวนนาข้าวจนสร้างความเสียหายแก่ชีวิตและทรัพย์สินราษฎร ปัญหาการลักลอบยิงช้างไปจนถึงข้อเสนอเรื่องการปกโขลงช้างไปไว้ที่ตงพระราม ความว่า

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าไปมาอยู่ตามคลองรังสิต แลคลอง 6 วาสายล่าง แลคลอง 6 วาสายบน คลองซอยต่างๆ แม่น้ำเมืองนครนายก ได้แลเห็นช้างโขลงหลวงอยู่ในแควนั้น เปนอันมาก ย่อมกระทำอันตรายแก่ต้นข้าวในท้องนาแลพังคันคลองอยู่เปนธรรมดา แลยังกระทำอันตรายแก่โรงแลเรือของราษฎร บางทีถึงทำอันตรายแก่ชีวิตมนุษย์ด้วยเปนพิเศษ ฝ่ายชาวนาเมื่อได้รับอันตรายเช่นนั้นแล้ว ก็ย่อมหาช่องลอบยิงช้างล้มอยู่เนืองๆ แต่ช้างคงจะล้มมากกว่าคนตายหลายเท่า เห็นด้วยเกล้าว่าการที่ปล่อยให้ช้างอยู่ในทุ่งนี้ในเวลานี้ เปนการผิดด้วยสมัยอยู่ จึงเปนเหตุให้เกิดความอันตรายแก่ทรัพย์สินสมบัติของราษฎร กับทั้งเสียชีวิตมนุษย์แลชีวิตช้างด้วย โดยเหตุนี้ไม่จำเป็น ต้องรับว่าเสียประโยชน์แก่แผ่นดินด้วย จึงคิดด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้กรมโขลงปกต้อนให้ขึ้นไปอยู่เสียดงครหรือตงพระรามได้จะดี ... ข้าพระพุทธเจ้าได้สนทนากับบริษัท ขุดคลองแลคูนสยามในการที่คิดจะต้อนช้าง บริษัทขุดคลองแลคูนสยามว่า คิดจะต้อนช้างไปให้พ้นท้องทุ่งเขตรนาของบริษัทฯ อยู่ข้างยี่สิบมาก ได้มีหนังสือลงวันที่ 31 มีนาคม รตนโกสินทรศก 122 บอกตำบลที่ช้างพักอาศัยมาให้ทราบ ข้าพระพุทธเจ้าได้นำหนังสือบริษัทขุดคลองแลคูนสยามมาด้วยแล้ว แต่ที่ตงครเวลานี้มาก็ล้อมรอบเสียแล้ว เห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ถ้ากรมโขลงปกเอาช้างโขลงนี้ขึ้นไปปล่อยไว้ที่ตงพระราม ซึ่งเปนเขาแลป่า บางทีจะพอใจอยู่ ถึงจะกลับก็คงกลับไม่หมดคงจะค้างป่ายูบ้าง ถ้าหมั่นต้อนเอาสัก 2 - 3 คราว บางทีจะสำเร็จได้

(หจข. ม. 18.4 ก/28, น. 3 - 4)

อนึ่ง ในหนังสือนำความขึ้นกราบบังคมทูลนี้ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ยังระบุด้วยว่าเรื่องดังกล่าว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงกล้าที่จะนำความขึ้นกราบบังคมทูล นับว่าข้อเสนอนี้ได้ผ่านพุดคุยปรึกษาหารืออย่างดีแล้ว “แต่แรก

ไม่อาจที่จะนำความกราบบังคับทูลพระกรุณา เพราะเกรงว่าจะไม่มีใครรับรอง บัดนี้พระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเห็นชอบด้วยในการที่จะปกไขลงขึ้นไปไว้ที่ตงพระราม
ถ้าสำเร็จได้ก็เป็นประโยชน์” (หจช. ม. 18.4 ก/28, น. 3 - 4)

สำหรับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามนั้น กล่าวได้ว่ามีปรารถนารับความช่วยเหลือนี้
ด้วยความยินดี เพราะบริษัทฯ ไม่อาจจัดการปัญหาข้างเถื่อนในทุ่งหลวงได้ด้วยตัวเอง พวกเขา
ให้ความร่วมมือกับทางราชการอย่างกระตือรือร้น ดังจะเห็นได้จากความในหนังสือที่บริษัทฯ
นำขึ้นเสนอกราบบเรียน เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ลงวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2446 (ตาม
ปฏิทินเก่า)⁸ ได้ชี้พิกักระบุตำแหน่งคลองข้างที่อยู่ระหว่างคลองซอยต่างๆ ตามบัญชาเจ้าพระยา
เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ข้อมูลนี้ถูกเตรียมไว้สำหรับกรมโยธาบริษัทยังต่อไป

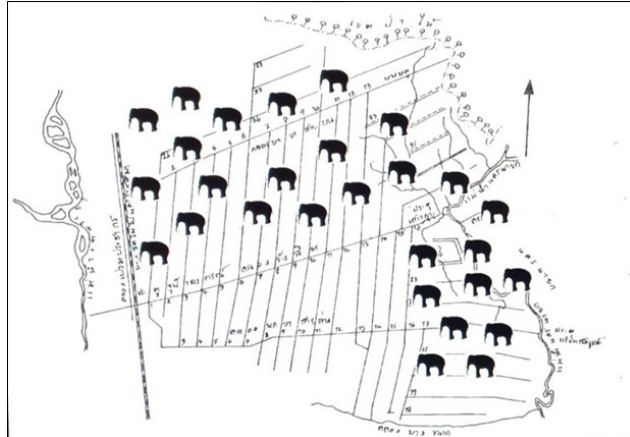
ด้วยท่านเสนาบดีได้โปรดบัญชาแก่ข้าพเจ้าว่า ข้างในทุ่งหลวงฝั่งตะวันออกลำน้ำเจ้าพระยา
ที่บริเวณคลองบริษัทนั้น ได้ทำอันตรายนแก่คลองแลคูนาของราษฎรเป็นอันมาก เป็นที่
เดือดร้อนทั่วไปจึงจะจัดให้เจ้าพนักงานกรมโยธาออกไปเสียที่ตงสิมหาโพธิ์หรือที่อื่นๆ
ห่างไกลแก่ทุ่งนี้ เพื่อจะได้กลับไปได้ จึงขอให้ข้าพเจ้าชี้แจงไปให้ทราบว่ายังอยู่
ระหว่างคลองใดบ้างนั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีขอเรียนชี้แจงต่อไป คือ 1. ที่ฝั่งเหนือ
คลอง 6 วาสายบน ข้างยังอยู่ทั่วไป 2. ฝั่งเหนือคลองรังสิตนั้นยังอยู่ระหว่างคลอง 1 - 2
คลอง 2 - 5 คลอง 6 - 8 ไปจนตลอดถึงลำน้ำนครนายกมีอยู่ทุกระหว่างคลอง 3. ฝั่งใต้
คลองรังสิต ตั้งแต่คลอง 16 ไปจนตลอดถึงลำน้ำนครนายก 4. ฝั่งใต้คลอง 6 วาสายล่าง
ตั้งแต่คลอง 17 ไปตลอดถึงลำน้ำนครนายก ถ้ากระทรวงได้โปรดจัดให้ตงไปเสียให้
หมดจากทุ่งนี้ก่อนระดูทำนาได้แล้วราษฎรจะมีความยินดีหาที่สุดมิได้

(หจช. ม.18.4 ก/28, น. 5)

อนึ่ง ความน่าสนใจข้อมูลนี้ไม่เพียงสะท้อนความเป็น “หูดาสืบปะรด” ของบริษัท
ขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งเป็นเจ้าของผลประโยชน์รายใหญ่ในพื้นที่โครงการรังสิตอย่างแท้จริง
หากแต่ยังช่วยให้จินตนาการได้ถึง “ขอบเขตข้างเถื่อน” ในทุ่งหลวง ณ เวลานั้น (พ.ศ. 2447)
ได้อย่างเห็นภาพ สิ่งนี้ยังสอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่ว่าพื้นที่ใดได้รับการบุกเบิกชักจูงว่ายอมมีข้างเถื่อน
เพ่นพ่านหากินมาก

⁸ การนับตามปฏิทินเก่า คือ เริ่มต้นปีใหม่ที่ 1 เมษายน วันสิ้นปีที่ 31 มีนาคม ส่วนการนับตามปฏิทิน
ใหม่ คือเริ่มต้นปีใหม่ที่ 1 มกราคม วันสิ้นปีที่ 31 ธันวาคม เริ่มใช้ตั้งแต่ 1 มกราคม พ.ศ. 2484

ภาพที่ 4 ขอบเขตช้างเดินและตำแหน่งที่ของช้างเถื่อนในทุ่งหลวงตามรายงานของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เมื่อ พ.ศ. 2446 จะเห็นได้ว่าช้างมีความหนาแน่นทางฝั่งเหนือของคลองรังสิต ซึ่งเป็นพื้นที่บุกเบิกช้ากว่า ขณะที่ฝั่งใต้คลองรังสิต เขต “ช้างเถื่อนชุม” จะอยู่ด้านตะวันออกนับแต่คลอง 16 เป็นต้นไปจนถึงตลอดแนวลำน้ำนครนายก

4. “กวาดให้หมดไปจากทุ่ง” การกิจส่งท้ายอำลาของกรมพระคชบาล และกรมโฆลง

“ดงพระราม” ตั้งอยู่ในแขวงเมืองปราจีนบุรี ทางตอนเหนือของเมืองปราจีนบุรีเพียงแค่ว่าข้ามฝั่งแม่น้ำปราจีนบุรีขึ้นไปไม่กี่ไกลก็จะเข้าเขตดงพระราม พื้นที่นี้เดิมเป็นดงไม้ที่กว้างใหญ่ว่ากันว่าเคยมีการค้นพบประติมากรรมรูปพระนารายณ์ในดง ชาวบ้านจึงเรียกที่นี่ว่าดงพระราม ทุกวันนี้ยังปรากฏชื่อตำบลดงพระรามเป็นเขตพื้นที่การปกครอง ตลอดจนร่องรอยสภาพความเป็นดงไม้ใหญ่อยู่ในบริเวณ “ค่ายจักรพงษ์” ตำบลดงพระราม อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี

อย่างไรก็ตามในอดีตดงพระรามกว้างใหญ่กว่าขอบเขตการปกครองในปัจจุบันมาก เพราะกินอาณาบริเวณนับเนื่องไปจนถึงเขาอีโต้ที่ต่อแดนกับชายป่าเขาใหญ่ ดงพระรามยังเป็นขอบเขตที่ช้างในทุ่งหลวงเดินถึงในชั่วระยะช้างเดิน 3 วัน (หจข. ม.18.4 ก/28, น. 9 - 10) เหนือดงพระรามขึ้นไปเป็นที่รู้จักกันของพรานในท้องที่ว่าช้างทุ่งหลวงจะไม่ข้ามถิ่นกินแดนขึ้นไปเหนือ “คลองกระเชียร” ซึ่งเป็นจุดแบ่งเขตระหว่างช้างทุ่งกับช้างป่าเขาใหญ่ (หจข. ม.18.4ก/40, น. 13 - 14) ทั้งนี้ “ดงพระราม” คือเป้าหมายปลายทางของการปกลองช้างจาก “ทุ่งหลวง” มาไว้ที่นี่ กระนั้นก็ตามการกิจปกลองช้างไปดงพระรามไม่ใช่สิ่งที่กระทรวงเกษตรธิการจะดำเนินการได้เอง หากแต่ต้องเป็นบทบาทของกระทรวงวังซึ่งเป็นต้นสังกัดของกรมพระคชบาล และกรมโฆลง

หลังจากที่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ มีจดหมายนำความขึ้นกราบบังคมทูลในเรื่องนี้ เมื่อ 20 เมษายน พ.ศ. 2447 สองวันหลังจากนั้น

(22 เมษายน พ.ศ. 2447) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งผ่านพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม กรมหมื่นปราจีนกิติบดี ราชเลขาณูการ โปรดเกล้าฯ ให้สอบถามความเห็นกับ พระยาอนุรักษ์ราชมนเฑียร เจ้าพนักงานใหญ่กระทรวงวังเรื่องการปกโขลง (หจข. ม. 18.4 ก/28, น. 6) ในการนี้เจ้าพนักงานกระทรวงวังได้พุดคุยหารือกันมีพระราชวังเมือง กรมพระศบาล ซึ่งเคยปกโขลงช้างในทุ่งหลวงมาก่อน พวกเขาถวายความเห็นตอบกลับไปยังราชเลขาณูการ เมื่อ 24 เมษายน พ.ศ. 2447 เพื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลความว่า

การที่จะปกต้อนไปไว้ดงพระรามนั้นก็คิดด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะปกต้อนไปได้ แต่มีความเกรงว่าเมื่อต้อนไปแล้วคงจะกลับมามีเดิมเสมอ โดยเหตุที่ทางที่จะปกเอาไปเป็นระยะทางช้างเดินชั่วสามวันเท่านั้น เมื่อปกไปแล้วก็คงจะกลับมามีเดิม แต่ดงพระรามนั้นเป็นทำเลที่มีภูเขาน้ำดีกว่าดงละคร แลเป็นดงใหญ่สมควรจะเลี้ยงโขลงหลวงที่นั่นได้

(หจข. ม. 18.4 ก/28, น. 9 - 10)

อย่างไรก็ตาม พระยาอนุรักษ์ราชมนเฑียรเห็นว่าการปกโขลงช้างไปดงพระรามหากเร่งรัดทำในช่วงเวลานี้เลยเห็นจะยังไม่เหมาะ เพราะอีกไม่นานก็จะเข้าสู่ฤดูฝนซึ่งเป็นช่วงที่ราษฎรกำลังจะไถนาหว่านข้าวแล้ว “จึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะจัดการในเดือนมีนาคม ศก 123 นี้เป็นคราวมรสุมที่จะปกและบายไปได้สะดวกของเจ้าพนักงานกรมโขลง” (หจข. ม. 18.4 ก/28, น. 9 - 10) เรื่องการปกโขลงนี้ พระยาอนุรักษ์ราชมนเฑียรยังเห็นด้วยว่า “คงต้องทำทุกปีไปจนกว่าจะหมดช้างในบริเวณทุ่งหลวงนี้ได้ ด้วยช้างในทุ่งหลวงเหล่านี้คงจะไม่ทิ้งถิ่นเดิมเป็นมันคงเพราะได้รับพระราชทานเข้าเป็นอาหารที่เคยมาเสียหลายปีเกือบจะเชื่องเท่ากับช้างบ้านแล้ว” (หจข. ม.18.4 ก/28, น. 9 - 10)

ถึงจุดนี้เป็นอันว่า กระทรวงวังรับเป็นธุระเรื่องจัดการต้อนปกโขลงช้างจากทุ่งหลวงไปไว้ที่ดงพระราม หากแต่ขอขยับไปดำเนินการฤดูแล้งหน้า ทั้งนี้ก็เพื่อการเตรียมกำลังคนและช้างต่อให้พร้อมสรรพ ความข้อนี้ให้แจ้งแก่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการทราบ (หจข. ม.18.4 ก/28, น. 12) เพื่อเสนาบดีจะได้บอกต่อไปยังบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม (หจข. ม.18.4 ก/28, น. 23)

ไม่นานเกินรอ กลางเดือนธันวาคม พ.ศ. 2447 หลังน้ำลดและเริ่มต้นเข้าสู่ฤดูแล้งของทุ่งหลวง เป็นบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามเองที่มีหนังสือแจ้งเดือนมายังเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ แน่่อนว่านี่เป็นทั้งการย้ายเดือน (ทวงงาน) และแสดงความกระตือรือร้นในฐานะเจ้าบ้านของบริษัท ที่จะช่วยเหลือราชการ ครั้งนี้เป็นอีกครั้งที่บริษัท ชีพิกัดตำแหน่งช้างตามคลองต่างๆ ให้ทราบทั้งชี้แจงขอความร่วมมือหากจะต้องต้อนช้างข้ามคลองก็ให้เป็นตามจุดที่บริษัท ปักป้ายไว้เพื่อไม่ให้คลองเกิดความเสียหาย

บัดนี้ก็ถึงระดูแล้งแล้วจึงได้กราบเรียนเพื่อจะได้โปรดสั่งให้เจ้าพนักงานจัดการเสีย ตำบลที่ช้างยังอยู่นั้นคือ ฝั่งเหนือคลองรังสิต ตั้งแต่ทางรถไฟตลอดไปถึงชายไม้บ้านพรึก⁹ ฝั่งเหนือคลอง 6 วาสายบนนั้นมืออยู่ตั้งแต่ทางรถไฟตลอดถึงชายไม้บ้านลำ¹⁰ ฝั่งใต้คลองรังสิต นั้นมืออยู่ตั้งแต่คลอง 16 ตะวันออกไปตกลำน้ำนครนายก ฝั่งใต้คลอง 6 วาสายล่าง มืออยู่ ตั้งแต่คลอง 17 ตะวันออกไปตกลำน้ำนครนายก อนึ่งเมื่อกรมช้างจะด่านฝูงช้างข้ามคลอง ต่างๆ ขอโปรดสั่งให้ข้ามตามที่ป้ายปักไว้สำหรับสัตว์พาหนะข้ามนั้นเป็นที่ข้ามได้ เพื่อคลอง จะไม่ได้เป็นอันตรายนตลอดไป...

(หจช. ม. 18.4 ก/28, น. 24 - 25)

สำหรับภารกิจปกโขลงช้างจาก “ทุ่งหลวง” สู่ “ดงพระราม” ย่อมไม่มีหน่วยงาน กรมกองใดจะสามารถรับหน้าที่นี้ได้ดีไปกว่ากรมพระคชบาลและกรมโขลง ซึ่งคุ้นเคยกับ “ช้าง โขลงหลวง” และ “ทุ่งหลวง” มาตลอดในประวัติศาสตร์การคล้องช้าง และหากกล่าวอย่างเฉพาะ เจาะจงก็คือ “กรมโขลง” ที่ “ทุ่งหลวง” ก็ไม่ต่างกับ “สนามหญ้าหน้าบ้าน” ของพวกเขาตนเอง กระนั้นก็ตามอันที่จริงนับตั้งแต่การขุดคลองรังสิตโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (พ.ศ. 2433) บทบาทหน้าที่ของกรมโขลงเสมือนนับเวลาถอยหลังไปสู่การปิดฉาก ทั้งนี้ มีข้อมูลระบุไว้ก่อน พ.ศ. 2440 สยามยังมีการจับช้างที่เพนียดกรุงเก่าอยู่หลายครั้งไล่เรียงตามปีที่ชัดเจนได้แก่ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) (หจช. ม.18.4 ก/28, น. 14 - 15) ช่วงเวลานั้นระบบคลองซอยโดยเฉพาะ อย่างยิ่งฝั่งเหนือคลองรังสิตยังมิได้เริ่มต้นขุด การจับช้างในทุ่งหลวงและด่อนปกโขลงมาเข้า เพนียดจึงยังกระทำอยู่ในพื้นที่นี้ การคล้องช้างที่เพนียดกรุงเก่าเกิดขึ้นครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 2445 คราวต้อนรับ ดยุก บอริส วราดิมิโรวิช เชื้อพระวงศ์แห่งประเทศรัสเซีย (เฮง ไพรยวัล, 2481, น. 129)

ต่อเมื่อมีการขุดคลองซอยเชื่อมต่อคลองหกวาสายบนในช่วงทศวรรษ 2440 จนแล้วเสร็จเต็มพื้นที่เมื่อ พ.ศ. 2447 พื้นที่ตลอดแนวคลองรังสิตฝั่งเหนือจึงได้กลายเป็นกรรมสิทธิ์ ของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามไปจนหมด การจับช้างไม่อาจกระทำได้อีกในพื้นที่ทุ่งหลวงซึ่ง บัดนี้กลายเป็นที่ดินเอกชน ทุ่งหลวงซึ่งอดีตเคยเป็นเวทีแห่งคชกรรมศาสตร์จึงถึงกาลอวสาน กระนั้นโขลงช้างก็ยังเดินพ่นผ่านอยู่ในทุ่งอย่างไม่อนาทรร้อนใจ พวกมันได้กลายเป็นปัญหาของ มนุษย์ที่ต้องการไล่ช้างออกไป

ดังที่กล่าวมา ภารกิจปกโขลงช้างจาก “ทุ่งหลวง” สู่ “ดงพระราม” จึงน่าจะสร้างความกระปรี้กระเปร่าให้กับคนกรมพระคชบาลและกรมโขลงไม่มากนักน้อย ไม่มีข้อมูลชัดเจน

⁹ ปัจจุบันคือพื้นที่บ้านหนองคันจาม ตำบลบ้านพรึก อำเภอบ้านนา จังหวัดนครนายก

¹⁰ ปัจจุบันคือเขตตำบลบ้านลำ อำเภอเวียงเหนือ จังหวัดสະบุรี

ว่าพวกเขาเตรียมการกันอย่างไรบ้าง แต่เนื่องจากการปกโหลงคราวนี้นับเป็นการกิจใหญ่ที่เป้าหมายปลายทางมุ่งทางตะวันออกที่ดงพระราม การระดมคนและช้างต่อจึงน่าจะมาจากทั้งกรมโหลงที่อยู่ธยาและกรมโหลงที่บ้านนานครนายก ทั้งนี้ ในหนังสือกราบทูลของ พระยาอนุรักษราชมณฑลเศียร ที่ส่งถึง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ เมื่อ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2448 ระบุว่าภารกิจปกโหลงช้างออกไปจากทุ่งหลวง เริ่มต้นในวันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2447 ไปสิ้นสุดช่วงต้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2448 (นับตามปฏิทินเก่า) ครั้งนั้นมี พระกำแพงรามภักดี เจ้ากรมพระคชบาลขวา เป็นผู้ไป “ระเบิดช้างโหลง” ตามที่ต่างๆ ในบริเวณคลองรังสิต ดอนปกโหลงไปพักรวมกันที่ดงละคร รวมทั้งสิ้นในคราวนั้น 550 ช้างเศษ ก่อนจะผลักดันต่อไปที่ดงพระราม

ด้วยที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระคชบาลจัดการไล่ช้างโหลงที่อยู่ตามคลองซอยบริษัท แลในที่ต่างๆ ไปไว้ในดงละครนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระกำแพงรามภักดี เจ้ากรมพระคชบาลขวาเป็นผู้ไประเบิดช้างโหลงที่อยู่ในที่ต่างๆ ไปไว้ตามกระแสพระบรมราชโองการ ตั้งแต่วันที่ 21 มีนาคม รตนโกสินทรศก 123 บัดนี้ พระกำแพงรามภักดี ได้มีรายงานบอกมายังข้าพระพุทธเจ้าว่าได้จัดการระเบิดช้างโหลงที่อยู่ในบริเวณคลองรังสิตฯ, วันที่ 21 มีนาคมศก 123 ได้ไล่โหลงที่เข้ามาจับที่เพนียดนำไปปล่อยดงละครประมาณช้าง 250 เศษ แลได้ไปปักช้างที่คลอง 29 ระหว่าง 31 อีกประมาณ 51 เศษ ไปปล่อยพร้อมกัน, วันที่ 21 เมษายน ศก 124 ได้ไปปักช้างที่บางหลวงเชียงรากประมาณ 61 เศษ พักนอนที่ดอนเหี้ยว¹¹ คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ 22 ได้ไประเบิดโหลงอีกพวกหนึ่งซึ่งอยู่ในระหว่างคลอง 12 - 13 ช้างประมาณ 51 เศษ ได้ไล่ข้ามไปดงละครพร้อมกัน, วันที่ 29 พฤษภาคมศก 124 ได้ไปปักช้างที่คลอง 1 ประมาณช้าง 31 แล้ววกไปปักช้างที่ระหว่างคลอง 11 แลคลอง 5 ได้ช้าง 31 ช้างเศษ ไล่ไปถึงปลายคลอง 13, วันที่ 31 พฤษภาคมศก 124 ได้ปักช้างที่คลอง 14 อีก 51 เศษ ได้ไล่ข้ามส่งไปดงละคร, วันที่ 6 มิถุนายนศก 124 ได้ระเบิดช้างตำบลพระยาหนอง คลอง 5 อีก 11 ช้าง ดอนส่งดงละคร รวมช้างที่ปักตอนไปในมรสุมนี้ประมาณ 551 เศษ เวลานั้นฝนลงชุก ช้างต่อทำการไม่ถนัดเป็นที่ติดขัด ต้องหยุดพักไว้ทำการในมรสุมต่อไป

(หจข. ม.18.4 ก/28, น. 40 - 41)

การปกโหลงช้างจากทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต (คราวแรก) เมื่อฤดูแล้ง พ.ศ. 2447 - ต้น พ.ศ. 2448 นับเป็นเหตุการณ์สำคัญหนึ่งในประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงของท้องทุ่งแห่งนี้ ทว่า ดูจะไม่ถูกกล่าวถึงมากนัก อาจเพราะการแก้ปัญหาช้างด้วยวิธีนี้ ยังไม่ประสบผลสำเร็จร้อยเปอร์เซ็นต์ ด้วยยังมีช้างหวนกลับมาในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิตอยู่เนืองๆ ดังนั้นการปกโหลงไล่ช้างจากทุ่งจึงยังต้องทำซ้ำต่อเนื่องมาอีกหลายปี

¹¹ อาจหมายถึง “ดอนอีเหี้ยว” ซึ่งในเวลาต่อมาคือที่ตั้งของท่าอากาศยานดอนเมือง

อย่างไรก็ตาม การปกโคลงมีส่วนช่วยให้จำนวนช้างในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิตเบาบางลงอย่างมีนัยสำคัญ ดังจะพบว่าในคราวเหตุการณ์ที่ช้างเถื่อนถูกรถไฟชนระหว่างสถานีเชียงรากใหญ่กับเชียงรากน้อยเมื่อ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2451 (ข่าวรถไฟชนช้าง) ตามรายงานของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพตติ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ระบุว่าช้างนั้นเป็น 1 ใน 5 ช้าง ที่ยังเดรีดเตร่หลงเหลืออยู่แถบทุ่งเชียงราก - บางปะอิน “คงเป็นช้างที่พลัดโคลงเมื่อคราวมีการจับช้างครั้งที่สุดล่วงแล้วมา บัดนี้ล้มเสียช้างหนึ่งทีรถไฟโดน ยังคงเหลืออยู่ 4 ช้างเท่านั้น” (หจช. ม. 18.4 ก/28, น. 54-55) ช้างเถื่อนที่หลงเหลือในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต คงมีอยู่แต่ในแขวงเมืองนครนายกเป็นส่วนใหญ่ ครั้นนั้นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ยังทรงเสนอให้กรมพระคชบาลนำช้างต่อมัลลาล์ช้างที่เหลือ อีก 4 ช้างนี้ ไปยังทุ่งป่าพงในแขวงเมืองนครนายกเสีย “เพื่อช้างเถื่อนพวกนี้จะไม่มาเที่ยวมาใกล้ทางรถไฟ เป็นการป้องกันอันตรายของการเดินรถไฟในเขตทุ่งหลวงนี้ได้” (หจช. ม. 18.4 ก/28, น. 54-55)

จะเห็นได้ว่าบทบาทผู้เก็บกวาด “ไล่ช้าง” ออกจากทุ่งกลายเป็นหน้าที่หลักของกรมพระคชบาลและกรมโคลง ประเทศสยามในทศวรรษ 2450 ไม่มีความจำเป็นต้องจับช้างมาใช้ในราชการอีกต่อไป บทบาทหน้าที่ตามจารีตเดิมได้ปลาสนาการไปพร้อมๆ ความเปลี่ยนแปลงของทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต การปกโคลงกวาดต้อนช้างและเก็บตกช้างในทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต ด้านหนึ่งเสมือนการทำการกิจส่งท้ายอำลาของกรมพระคชบาล และกรมโคลงที่เป็นการปิดฉากประวัติศาสตร์การคล้องช้างสยามลงไปอย่างเงียบๆ

5. สรุป และความส่งท้าย

ทุ่งหลวงเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างไพศาลในช่วงทศวรรษ 2430 เป็นต้นมาเมื่อมีการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ หรือคลองรังสิตและคลองซอยต่างๆ เพื่อเปิดพื้นที่ทำนาขนาดใหญ่ ภายใต้การดำเนินงานของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ที่มีหุ้นส่วนสำคัญคือเจ้านายในราชสกุลสนธิวงศ์เป็นผู้รับสัมปทานขุดคลองจากรัฐบาลสยาม พร้อมๆ กับการได้เป็นผู้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินตลอดแนวคลองที่ขุดผ่านการพัฒนาที่ดินโดยกระบวนการขุดคลองเปิดพื้นที่นี้เอง ที่เปลี่ยนแปลงระบบนิเวศจากพื้นที่กร้าง ป่าพงให้กลายเป็นนา ทุ่งหลวงถูกเปลี่ยนเป็นทุ่งรังสิตเพื่อการปลูกข้าวป้อนสู่ตลาดโลก พร้อมๆ กับการเกิดขึ้นของวงจรมนุษย์ที่ค่อยๆ ขยับเข้าไปแทนที่โลกของป่า สัตว์ป่าบางชนิดถึงกับถูกล่าจนสูญพันธุ์ ทว่า ไม่ใช่ในกรณีของ “ช้างเถื่อน” หรือ ช้างป่าเนื่องจากสยามมีกฎหมายห้ามล่าช้างมาแต่อดีต ดังนั้นเมื่อการพัฒนาระบบ คลองในโครงการรังสิตเดินหน้าจนแล้วเสร็จ ใน พ.ศ. 2447 หากแต่ก็ยังมิโคลงช้างเดินเกลื่อนกลาดเต็มทุ่ง

ปัญหาข้างสร้างความเดือดร้อนแก่นาข้าวและชาวนาเป็นอย่างยิ่ง ทว่า ผู้ที่เดือดร้อนมากเช่นกันคือบริษัทหุตคลองแลคูนาสยามซึ่งเป็นเจ้ากรรมสิทธิ์ที่ดินรายใหญ่ เนื่องจากข้างทำความเสียหายแก่คลองที่ขุด และเนื่องจากพวกเขาไม่อาจจัดการปัญหาข้างได้ด้วยตนเอง จึงต้องหวังพึ่งรัฐบาล นี่จึงเป็นที่มาของข้อเสนอให้ปกโขลงไล่ข้างออกไปจากเขตพื้นที่ทำนาคลองรังสิต ไปไว้ที่ “ดงพระราม” แขวงเมืองปราจีนบุรีผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ดำเนินการเรื่องนี้เป็น กรมพระคชบาลและกรมโขลงที่อยู่ภายใต้สังกัดกระทรวงวัง ทั้งนี้ การปกโขลงตอนข้างออกจากทุ่งหลวงครั้งใหญ่เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2447-2448 และยังคงดำเนินการต่อเนื่องหลังจากนั้นอีกหลายปี

แม้ว่าจะมีการปกโขลงไล่ข้างออกจากทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต ซึ่งทำให้ข้างเถื่อนลดน้อยหายไปหลายพื้นที่ หากแต่ปัญหาข้างก็ยังไม่ยุติลงอย่างสิ้นเชิง ดังในคราวการประชุมชาวนาในทุ่งรังสิตเมื่อ พ.ศ. 2452 พบว่าปัญหาข้างในทุ่งหลวงเริ่มกลับมาเป็นที่ถกเถียงกันอีก ก่อนหน้านี้ถึงกับมีข้อเสนอจาก โฮมัน วันเดอร์ ไฮเด (J. Homan van der Heide) เจ้ากรมคลองให้จับข้างเหล่านี้ขายหรือไม่ก็ฆ่าทิ้งเสียให้หมด ซึ่งรัฐบาลสยามไม่เลือกวิธีนี้ (สมชาย หลังหมอยา, 2521, น. 254) ขณะที่เจ้าพระยาวงษานุประพันธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์) เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเครื่องญาติที่ใกล้ชิดกับราชสกุลสนิทวงศ์ ผู้ถือครองกรรมสิทธิ์รายใหญ่ในพื้นที่โครงการรังสิต เห็นว่าวิธีไล่ข้างที่ดีที่สุดคือให้ชาวนาเข้าไปอยู่ในเขตที่มีข้างป่าชุกชุมมากๆ ข้างก็คงจะหนีไปเอง (สมชาย หลังหมอยา, 2521, น. 254) โดยสรุปแล้ววิธีไล่ข้างออกไปจากทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิต จึงใช้ทั้งวิธีแบบจารีตโบราณคือปกโขลงและไล่เก็บตกข้างเป็นคราวๆ ในช่วงฤดูแล้งและการแทนที่ด้วยวงจรมนุษย์คือการสนับสนุนให้คนเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตพื้นที่บุกเบิกใหม่ให้มาก จวบจนกระทั่งปลายทศวรรษ 2450 - ต้นทศวรรษ 2460 ปัญหา “ข้างเถื่อน” ในทุ่งรังสิตจึงค่อยๆ หมดไป

สำหรับกรมพระคชบาลและกรมโขลง การปกโขลงตอนข้างออกจากทุ่งหลวง/ทุ่งรังสิตของพวกเขา ด้านหนึ่งไม่ต่างกับการทำภารกิจส่งท้ายอำลา เพราะจากนี้ไปจะไม่มี “โขลงหลวง” ใน “ทุ่งหลวง” ให้จับอีกต่อไป เอาเข้าจริงการจับข้างในทุ่งหลวงหมดไปตั้งแต่การดำเนินโครงการรังสิตแล้วเสร็จในช่วงปลายทศวรรษ 2440 เพราะทุ่งหลวงกลายเป็นที่ดินกรรมสิทธิ์เอกชน ไม่กี่ปีหลังจากนั้นกรมพระคชบาลถูกยุบเป็นแผนกพระคชบาลสังกัดกระทรวงกลาโหม - ทหารเรือ เมื่อ พ.ศ. 2454 เหลือหน้าที่เพียงการดูแลรักษาข้างสำคัญเพียงไม่กี่เขือก ก่อนที่แผนกนี้จะถูกยกเลิกไปใน พ.ศ. 2466 (หจช. ร.6 ก.11/1) ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั่นเอง

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

หจช. ม.18.4ก/28 เรื่องปกช้างโขลงไปไว้ที่ตงพระราม ร.ศ. 123 (20 เมษายน - 6 มิถุนายน 128)

หจช. ม.18.4ก/40 เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์เป็นแม่กองจับช้างเผือกที่มณฑลปราจีน ร.ศ.127 (14 สิงหาคม - 11 กันยายน 127)

หจช. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงกลาโหม - ทหารเรือ ร.6 ก.11/1 กรมคชบาลและกรมฝึพายซึ่งแยกกันระหว่างกระทรวงกลาโหมและกระทรวงทหารเรือและกระทรวงวัง กระทรวงมหาดไทย (30 ธันวาคม 2453 - 20 กันยายน 2467)

หนังสือพิมพ์ *Le Petit Journal* ฉบับวันอาทิตย์ที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2451

หนังสือ วิทยานิพนธ์ และบทความวิชาการ

กรมศิลปากร. (2495). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ.127 (พ.ศ.2451). พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ 29 มกราคม พุทธศักราช 2495.

กิตติ ตันไทย. (2520). คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ.2367 - 2453) [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ ไม่ได้ตีพิมพ์]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คริส เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2557). ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย. กรุงเทพฯ: มติชน. คีตกฤทธิ ปราโมช. (2549). ช้างในชีวิตของผม. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า 2000.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2548). ช้างเป็นสินค้า คำช้างสมัยอยุธยา. ศิลปวัฒนธรรม, 25(3), 115 - 122.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2542). ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กัณฑ์.

เดวิด บรูซ จอห์นสัน. (2530). *Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880 - 1930* [สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423 - 2473]. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ดำรงราชานุภาพ. (2559). นิทานโบราณคดี. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า 2000.

- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2521). *การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7* [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ ไม่ได้ตีพิมพ์]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทานาเบ, ชิเกฮารุ. (2519). การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. *วารสารธรรมศาสตร์*, 2(5), 70 - 90.
- นนทพร อยู่มั่งมี. (2547). *คดีความในทุ่งรังสิต พ.ศ. 2433 - 2457* [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ ไม่ได้ตีพิมพ์]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิทรศการ On the edge of Extinction: สู่สูญพันธุ์ ณ พิพิธภัณฑพระรามเก้าองค์การพิพิธภัณฑวิทยาศาสตร์แห่งชาติ (อพวช.).
- ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์. (2552). *Description du Royaume Thai or Siam* [เล่าเรื่องกรุงสยาม] (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา.
- ปิยนาด บุนนาค, ดวงทอง นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ. (2525). *คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี* (พ.ศ. 2325 - 2525). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์. (2542). *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). เชียงใหม่: ซิลค์เวิร์มบุคส์.
- พิพิธภัณฑธรรมศาสตร์เฉลิมพระเกียรติ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต. (2562). *สู่จิตร์ทุ่งรังสิต ชีวประวัติทุ่งรังสิต จากสมัน นาข้าว สาวโรงงาน ถึงนักศึกษาและเหยี่ยว*.
- มูลนิธิตสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. (2566). *เรื่องโบราณจากหนังสือวชิรญาณ. มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี*.
- วรารคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2550). *หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษ 22 - 23*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. (2567). *The Lost Forest ประวัติศาสตร์ (การทำลาย) สิ่งแวดล้อมไทยและสงครามแย่งชิงทรัพยากร*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศรีณย์ ทองปาน. (2554). *ช ช้าง กับ ค คน*. นนทบุรี: สารคดี.
- สมชาย หล้าหมอยา. (2521). *ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ ไม่ได้ตีพิมพ์]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมิธ, เฮอร์เบิร์ต วาริงตัน. (2544). *Five Years in Siam Vol. 1* [5 ปี ในสยาม เล่ม 1].

กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

สุภางค์ จันทวานิช. (2537). การเกิดและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในเขตคลองรังสิต. ใน
สถาบันไทยศึกษา, *ร้อยปีคลองรังสิต* (น. 308-339). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

สุนทรี อาสะไวย์. (2521). *การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 - 2493* [วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
ไม่ได้ตีพิมพ์]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุนทรี อาสะไวย์. (2530). *ประวัติคลองรังสิต การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สุนทรี อาสะไวย์. (2548). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นและคลองรังสิตกับการ
สร้างเมืองธัญบุรี. *ศิลปวัฒนธรรม*. 26(3), 82 - 89.

อัญชลี สุสายัณห์. (2552). *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย*.
กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.

เอนก นาวิกมูล. (2536). *เที่ยวทุ่งเมื่อหน้าน้ำ*. นนทบุรี: สารคดี.

เฮง ไพรยวัล. (2481). *ตำนานการจับช้าง*. พระนคร: โรงพิมพ์หัวช้าง.

